

Humanisme en Klimaatverandering

Betekenisgeving van humanisten in het licht van toenemende
bestaansonzekerheid door toedoen van klimaatverandering

Ruben Habekotté

Studentnummer: 1016776

Studentenmail: ruben.habekotte@student.uvh.nl

Woorden: 16355

Universiteit voor Humanistiek

Vak: Master Thesis

Code: M3-MT

Docent: Caroline Suransky

Datum: 18-02-2024

Voorwoord

Voor u ligt de scriptie ‘Humanisme en Klimaatverandering’. Dit is een onderzoek naar de samenhang tussen de humanistische levensbeschouwing en de omgang met het fenomeen klimaatverandering. Verder is dit onderzoek uitgevoerd met respondenten die zich verwant voelen met het humanisme en dit als hun voornaamste levensbeschouwing ervaren. Daarnaast heb ik deze master-scriptie geschreven als afsluiting van mijn Master Humanistiek aan de Universiteit voor Humanistiek maar daarnaast is dit ook het laatste wat ik zal ondernemen aan de universiteit voor humanistiek voordat er voor mij een nieuw hoofdstuk aan breekt.

Verder schrijf ik deze scriptie vanuit mijn eigen interesse naar het humanisme en klimaatverandering en is deze scriptie in eerste instantie bedoeld voor mijn examinatoren maar daarnaast ook voor mijn respondenten en andere geïnteresseerden.

Samen met mijn begeleider Caroline Suransky ben ik aan deze scriptie begonnen en met haar hulp heb ik de onderzoeksvraag vorm gegeven. Deze vraag heb ik vervolgens aan de hand van kwalitatief onderzoek kunnen beantwoorden. De ondersteuning van mijn begeleider Caroline Suransky is in dit proces van onschatbare waarde geweest. Bij deze wil ik dan ook graag mijn begeleider Caroline Suransky bedanken voor alle hulp en het vertrouwen wat ze mij gaf tijdens mijn scriptie proces. Als laatste wil ik graag mijn respondenten bedanken voor hun vertrouwen en de fijne samenwerking.

Ik wens u veel leesplezier toe.

Ruben Habekotté

Utrecht, 18 Februari 2024

Abstract

Klimaatverandering is een probleem dat niet langer weg te denken is uit ons dagelijks leven. De nieuwste IPCC rapporten uit 2023¹ melden dat mensen wereldwijd de gevolgen van klimaatverandering zullen ervaren binnen nu en 30 jaar. Dit is daarmee een potentiële humanitaire crisis die direct betrekking heeft op de klassieke zingevende thema's van het humanisme zoals het streven naar gelijkwaardigheid en rechtvaardigheid. Het humanisme moet zich tot dit probleem verhouden maar het is pas recentelijk een thema binnen humanistische organisaties. Het doel van dit onderzoek is om te onderzoeken hoe humanisten zingeven aan het fenomeen klimaatverandering en de potentiële bestaansonzekerheid die dit met zich meebrengt. De onderzoeksvraag die hierbij is opgesteld is:

"Hoe geven humanisten betekenis aan het leven in reactie op toenemende bestaansonzekerheid als gevolg van klimaatverandering en welke rol speelt hun humanistische levensbeschouwing daarin?"

Deze vraag is onderzocht door middel van kwalitatief onderzoek op basis van interviews. Uit de resultaten blijkt dat alle respondenten een vorm van klimaat-stress ervaren door toedoen van klimaatverandering. Echter ervaart slechts een deel van de respondenten een werkelijke bestaansonzekerheid voor zichzelf, terwijl de rest dit voornamelijk ervaart voor mensen die nu al direct getroffen zijn door klimaatverandering. De omgang met deze bestaansonzekerheid krijgt voornamelijk vorm door praktische invulling van de humanistische waarden die daarbij actief aan klimaatverandering gekoppeld worden. Dit krijgt vorm in het werk, op lokaal niveau door duurzaamheidsinitiatieven of klimaatactivisme. Het humanisme als levensbeschouwing wordt hierin ervaren als een kader waarbinnen antwoorden gevonden kunnen worden. Sommige respondenten ervaren dit kader als weinig sturend en gingen op zoek naar alternatieve bronnen voor betekenisgeving. Ten slotte was er sprake van kritiek op het humanisme dat volgens de respondenten te laat was in het inhaken op klimaatverandering als humanitair probleem en te lang heeft gefocust op antropocentrische waarden.

¹ Verkregen uit: <https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/summary-for-policymakers/> Laatst geraadpleegd op: 12-02-2024

Inhoud

Voorwoord	1
Abstract	2
1. Inleiding	5
2. Probleemstelling	6
2.1 Onderzoeksdoel	8
2.2 Onderzoeksvraag	8
2.2.1 Deelvragen	8
3. Conceptueel kader	9
3.1 Levensbeschouwing	9
3.2 Zingeving	10
3.3 Humanisme en humanisten	11
3.4 Religie	12
3.5 Klimaatverandering	13
3.6 Gaia	14
3.7 Kritieke zone	14
3.8 Klimaatstress en Eco-anxiety (klimaatangst)	15
3.9 Bestaansonzekerheid	15
4. Onderzoeksopzet	17
4.1. Type design	17
4.2. Dataverzamelingsmethode	17
4.2.1 Literatuurstudie	17
4.2.2 Interviews	18
4.3. Populatie	18
4.4. Sampling	19
4.5. Data analyse	19

5.	Humanisme en Klimaatverandering: Resultaten van het empirisch onderzoek	21
5.1	Sub-vraag 1:Op welke manier geven de respondenten invulling aan hun humanistische levensbeschouwing?	21
5.2	Sub-vraag 2: Hoe denken respondenten over klimaatverandering?.....	24
5.3	Sub-vraag 3: Ervaren de respondenten bestaansonzekerheid door toedoen van klimaatverandering?	27
5.4	Sub-vraag 4: Hoe ervaren de respondenten hun humanistische levensbeschouwing in de omgang met het fenomeen klimaatverandering en potentiële bestaansonzekerheid?	31
5.5	Sub-vraag 5: Hoe beschouwen de respondenten het humanisme als levensbeschouwing in relatie tot klimaatverandering?	35
6.	Humanisme, bestaansonzekerheid en klimaatverandering	39
7.	Discussie en suggesties voor vervolgonderzoek	47
	Literatuur.....	50
	Bijlagen.....	52
	Bijlage 1: Interview guide	52
	Bijlage 2: Selectiecriteria respondenten	54
	Bijlage 3: Code boek	56

1. Inleiding

Het fenomeen van klimaatverandering heeft zich in de afgelopen vijftig jaar ontwikkeld van een relatief nieuw begrip tot iets waar je tegenwoordig niet meer om heen kan. Het rapport *'grenzen aan de groei'* van de Club van Rome (1972)² en *'an inconvenient truth'* van Al Gore (2006)³ en de IPCC rapporten zoals de meest recente uit 2023⁴ blijken nu nog steeds cruciale momenten waarop mensen zich bewust werden van de gevolgen van mens-gedreven klimaatverandering. Echter is het idee van klimaatverandering inmiddels al zo verweven met onze huidige cultuur, dat als je jongeren nu vraagt wanneer zij zich bewust werden van klimaatverandering zij zich eigenlijk niet een dergelijk kantelpunt kunnen herinneren. Dit inmiddels diepgewortelde besef van klimaatverandering en vooral het feit dat wij dit als mensen zelf veroorzaken, zorgt bij veel mensen voor grote zorgen. Zorgen over natuurrampen, zorgen over maatschappelijke onrust, zorgen over huisvesting en algehele onzekerheid over de toekomst. Deze zorgen kunnen worden gedefinieerd als een nieuwe vorm van bestaansonzekerheid door toedoen van klimaatverandering die existentiële vragen met zich meebrengt. Met dit breed gedragen en doordringend besef van klimaatverandering en de existentiële vragen die dit op roept, zou je verwachten dat er in een humanistische levensbeschouwing veel aandacht voor zou moeten zijn. Echter blijkt dat veel humanistische organisaties, zoals het Humanistisch Verbond dit onderwerp pas recentelijk meer aandacht geven binnen hun programma. Zo is het Dossier eco-humanisme waarin een humanistische visie op klimaatverandering wordt gegeven, pas uitgebracht in 2023. Echter zijn veel humanisten zich al langer bewust van klimaatverandering en worden dus ook al langer gedwongen om betekenis te geven aan deze nieuwe realiteit en zich te verhouden tot de onzekerheid die dit met zich mee brengt. Dit roept de vraag op hoe zij dit tot dusver hebben gedaan en welke rol hun humanistische levensbeschouwing hierin speelt. Dit is het onderwerp dat in deze masterscriptie onderzocht zal worden aan de hand van kwalitatief onderzoek gebaseerd op diepte-interviews en literatuuronderzoek.

² Verkregen uit: <https://historiek.net/club-van-rome-grenzen-aan-de-groei-1972/80577/> Laatste geraadpleegd op: 12-02-2024

³ Verkregen uit: <https://www.imdb.com/title/tt0497116/> laatste geraadpleegd op: 12-02-2024

⁴ Verkregen uit: <https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/summary-for-policymakers/> Laatste geraadpleegd op: 12-02-2024

2. Probleemstelling

Het idee van een onveranderlijke wereld is door klimaatverandering op losse schroeven komen te staan. Uit het rapport van de Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) van 2022 blijkt dat klimaatverandering geen toekomstig probleem is maar iets dat nu gebeurt⁵. De 1,5 graad maximale stijging die bij de Parijs Akkoorden in 2015 werd gesteld⁶ worden in het nieuwe rapport van de IPCC benoemt als een minimale stijging voor de aankomende jaren⁵. Binnen de wetenschap is mens-gedreven klimaatverandering echter geen nieuw probleem. De Club van Rome bracht al in 1972 hun rapport genaamd '*Grenzen aan de groei*' uit waarin zij waarschuwde dat binnen het huidige systeem, de wereld binnen 100 jaar tegen haar eigen grenzen zou aanlopen⁷. De klimaat crisis waar zij ons toen voor waarschuwde is sindsdien verder bevestigd en Mahli (2017) stelt dat binnen nieuwe geologische raamwerken ons huidige geologisch tijdperk door aardwetenschappers wordt aangeduid als het antropoceen, een tijdperk waarin de mens de grootste drijvende kracht is voor verandering in het klimaat (p.78). Naast het perspectief van aardwetenschappers is er de laatste jaren ook meer aandacht voor sociaalwetenschappelijke perspectieven. Juist de landen die het minst bijdragen aan de huidige klimaatcrisis ervaren al jaren de ernstigste gevolgen. De meest kwetsbare landen dragen hiermee de gevolgen van een fenomeen dat voornamelijk door rijkere landen is veroorzaakt⁸. Het klimaatprobleem is hiermee dus niet alleen een natuurlijk fenomeen, maar verstrengeld met ethische dilemma's zoals ongelijkheid, armoede en wereldhonger. Uit een rapport van de '*American Psychological Association*' blijkt verder dat klimaatverandering bij mensen zorgt voor stress en mentale problemen⁹. Dit betreft niet alleen directe ervaringen maar ook onzekerheid over de toekomst zorgt voor een toename aan stress en angstklachten aldus Doherty (2011) waarmee het voor mensen ook een existentieel thema is.

Vanuit dit perspectief zou je verwachten dat het Nederlands Humanisme zoals beschreven door van Praag (1957) met de focus op gelijkwaardigheid, gelijke behandeling en

⁵ Verkregen uit: <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/chapter/summary-for-policymakers/> Laatst geraadpleegd op: 26-09-2023

⁶ Verkregen uit: <https://unfccc.int/most-requested/key-aspects-of-the-paris-agreement> laatst geraadpleegd op: 26-09-2023

⁷ Verkregen uit: <https://historiek.net/club-van-rome-grenzen-aan-de-groei-1972/80577/> Laatst geraadpleegd op: 07-10-23

⁸ Verkregen uit: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2021/09/climate-change-and-inequality-guivarch-mejean-taconet> Laatst geraadpleegd op: 07-10-23

⁹ Verkregen uit: <https://www.apa.org/news/press/releases/2017/03/mental-health-climate.pdf> Laatst geraadpleegd op 26-09-23

vertrouwen in de wetenschap als bron van kennis speciale interesse zou hebben voor dit probleem (p.3). Echter staat de klimaatcrisis op gespannen voet met andere kernwaarden van het humanisme zoals bijvoorbeeld autonomie, zelfontplooiing en vrijheid. Zo stellen Suransky et al. (2023) dat de kernwaarden van humanisme die met de Moderniteit ontstaan zijn, opnieuw kritisch moeten worden doordacht in het licht van klimaatverandering (p.3). De traditionele waarden van het humanisme die in eerste instantie veel hebben gebracht tijdens de Verlichting in het stimuleren van eigen denken en autonomie in een tijd waar grote instanties zoals de kerk nog grote invloed hadden, blijken nu meer te kosten dan wij ons kunnen veroorloven. Het Humanisme staat hiermee voor de uitdaging om deze traditionele waarden opnieuw te doordenken waarbij er ruimte is voor zowel de mens als de relatie mens-aarde.

Een denker die zich veel heeft beziggehouden met het thema van klimaatverandering en woorden probeert te geven aan de complexiteit en hoe we hier juist op lokaal niveau betekenis aan kunnen geven, is Bruno Latour. Latour (2011) laat in zijn werk zien dat een dergelijke oriëntatie op het klimaatprobleem complex is. Zo stelt Latour (2011) bijvoorbeeld dat het nog geen enkele instantie gelukt is om een eenduidig beeld te schetsen van de klimaatcrisis, laat staan om een plan te vormen van hoe we er betekenis aan kunnen geven. Daarbij bevestigt Latour (2011) dat het klimaatprobleem te maken heeft met een verscheidenheid aan tegengestelde en verstrikte belangen. Latour probeert een begin te maken met het verbinden van dit gigantische probleem en de kleine '*Umwelt*' die wij daadwerkelijk waarnemen en waar wij in leven (p.2).

Een belangrijk concept dat Latour hierin hanteert is het concept '*Gaia*' van James Lovelock. Lovelock (2016) beschrijft '*Gaia*' als een wetenschappelijke hypothese die stelt dat de aarde fungeert als een zelfregulerend levend systeem vergelijkbaar met een zelfbewust levend organisme (p.10). Latour (2011) voegt hier aan toe dat '*Gaia*' fragiel is maar desondanks veel duurzamer dan de mensheid. Gaia probeert een specifieke balans te handhaven die leven op aarde mogelijk maakt, terwijl de menselijke invloed de voorwaarden voor deze balans permanent beschadigt. Latour (2011) stelt hierover:

“She is one that we can easily put out of whack while She in turn may exact the strangest sort of “revenge” by getting rid of us, “shivering us” out of existence, so to speak. So, in the end, she is too fragile to play the calming role of old nature, too unconcerned by our destiny to be

a mother, too unable to be propitiated by deals and sacrifices to be a Goddess.” (Latour, 2011, p.9)

Dit betekent dat ondanks het feit dat de aarde zelf niet zal verdwijnen, de specifieke condities op aarde die menselijk leven mogelijk maken, onzeker zijn geworden. Dit heeft voor mensen een diep existentieel effect. Zo stelt Latour (2011) dat mensen zowel dader als slachtoffer zijn van hun eigen lot. Het is een nieuwe vorm van bestaansonzekerheid die de mensheid niet eerder heeft gekend. Boutellier (2016) stelt hierover dat de bestaansonzekerheid van deze tijd verder gaat dan materiele onzekerheid. Zo stelt Boutellier (2016) dat we leven in een tijdperk waarin condities snel veranderen en dat een hoge intensiteit van gebeurtenissen leidt tot een permanente onzekerheid (p.30). Dit moet aldus Boutellier (2016) gezien worden in de context van globalisering, digitalisering en individualisering. Zijn analyse lijkt sterk verweven met de problemen van klimaatverandering die centraal staan in de fundamentele mogelijkheid tot menselijk leven. Humanisten kunnen dit probleem hiermee niet langer negeren en zullen zich hiertoe moeten verhouden.

2.1 Onderzoeksdoel

In deze studie wordt onderzocht hoe humanisten omgaan met de klimaatcrisis. Hierbij zal worden onderzocht hoe humanistische respondenten betekenis geven aan de complexiteit van de klimaatcrisis en de potentiële bestaansonzekerheid die dit ten gevolg heeft. Het doel van dit onderzoek is om meer inzicht te krijgen in hoe de klimaatcrisis en de daarmee samenhangende toenemende bestaansonzekerheid, zingevingprocessen bij humanisten beïnvloeden en ook hoe hun humanistische levensbeschouwing een rol speelt in dat proces.

2.2 Onderzoeksvraag

De hoofdonderzoeksvraag die gehanteerd wordt is:

"Hoe geven humanisten betekenis aan het leven in reactie op toenemende bestaansonzekerheid als gevolg van klimaatverandering en welke rol speelt hun humanistische levensbeschouwing daarin?"

2.2.1 Deelvragen

1. Hoe geven de respondenten invulling aan hun humanistische levensbeschouwing?
2. Hoe denken de respondenten over klimaatverandering?
3. (Hoe) ervaren de respondenten bestaansonzekerheid door toedoen van klimaatverandering?

4. Hoe ervaren de respondenten hun humanistische levensbeschouwing in de omgang met het fenomeen klimaatverandering en potentiële bestaansonzekerheid?
5. Hoe beschouwen de respondenten het humanisme als levensbeschouwing in relatie tot klimaatverandering?

3. Conceptueel kader

In dit hoofdstuk wordt het conceptueel kader beschreven waarbij de sleutelconcepten van dit onderzoek worden uitgewerkt. Concreet betreft het negen centrale concepten zoals die in het onderzoek worden gehanteerd en begrepen. Gezamenlijk vormen zij het inhoudelijke kader van dit onderzoek dat richting geeft aan het empirisch onderzoek, inclusief de kwalitatieve analyse die de basis vormt voor het beantwoorden van de hoofdvraag van het onderzoek.

3.1 Levensbeschouwing

Levensbeschouwing wordt doorgaans beschreven als de manier waarop iemand naar het leven kijkt en wat zijn visie op het leven is. Voor een wetenschappelijk onderzoek is dit een te simplistische definitie die meer overeenkomst met een algemene levensvisie. Omdat levensbeschouwing in dit onderzoek een centraal begrip is volgt hier een meer gedetailleerde uitwerking. Alma en Anbeek (2013) stellen dat geen enkele singulier definitie recht kan doen aan de complexiteit en verscheidenheid van het fenomeen levensbeschouwing of wereldbeeld (p.1). Alma en Anbeek gebruiken levensbeschouwing nadrukkelijk als een werkwoord wat voor dit onderzoek een passend beeld schetst van wat we onder levensbeschouwing kunnen verstaan. Zo stellen Alma & Anbeek dat wat zij *'Worldviewing'* noemen, een proces is dat intra – en interpersoonlijke dialoog betreft. Dit betreft communicatie met andere individuen en groepen maar dus ook communicatie met jezelf. Alma en Anbeek (2013) leggen hierbij de link met het psychologische concept van het dialogische zelf van Hubert Hermans. Ze stellen hierbij:

“In this view, a person’s identity or self has a polyphonic character. The self is no coherent unity unequivocally guiding the person in his or her life but is better conceived as an ongoing dialogue nourished by experiences in different life domains (e.g. work, family, religious community, sports club, etc.). The different voices taking part in this dialogue correspond with relations to significant others in these life domains. They come into existence in the social process, in which we take on and internalize the perspectives of others.” (Alma & .Anbeek, 2013, p.3).

Vanuit deze visie is het 'zelf' geen op zichzelf staande eenheid, maar altijd in actieve dialoog met verschillende gebeurtenissen en domeinen. Alma en Anbeek (2013) stellen dat levensbeschouwing een onderdeel is van deze dialoog en dat vanuit deze dialoog onze identiteit en visie op het leven wordt gevormd (p.13).

Derkx (2009) benadrukt Derkx dat normen, waarden en idealen een belangrijk onderdeel vormen binnen deze dialoog waarbij iemand steeds opnieuw zijn omgeving en waarden met elkaar in verbinding brengt en waarbij iemand zijn of haar normen, waarden en idealen bijstelt maar eveneens probeert de sociale omgeving aan hun verwachtingen en idealen aan te passen (p.2).

Bolt, et al. (2023) stelt dat bij dit zingevingsproces een meer traditionele levensbeschouwing zoals een religie of het humanisme, doormiddel van een centraal waardensysteem een kader biedt waar mensen zich in dit proces toe kunnen verhouden en die hun waarden en idealen verder kunnen verankeren (p.143).

3.2 Zingeving

Het concept zingeving verwijst in dit onderzoek naar het proces van betekenisverlening en de beleving van "zin" in het leven. In de psychologie heeft Martela (2016) betoogd dat de beleving van zin afhangt van drie fundamentele elementen: 'Coherence' wat verwijst naar de ervaring van samenhang en begrip in de wereld; 'Purpose' wat duidt op de ervaring van een levensdoel; en 'Significance' wat betrekking heeft op de ervaren waarde en betekenisvolheid van iemands bestaan (p. 538). Gezamenlijk vormen deze drie elementen de kern van het begrip zingeving vanuit psychologisch perspectief. Vanuit een humanistisch perspectief wordt zingeving op een vergelijkbare manier benaderd. Derkx (2015) benadrukt het belang van een betekenisraamwerk dat fungeert als een set van betekenissen waardoor individuen naar de wereld kijken. Dit raamwerk biedt oriëntatie door middel van cultureel verankerde principes en waarden, en verleent stabiliteit, richting en identiteit (p. 426). Volgens Derkx (2015) bepaalt dit raamwerk hoe individuen betekenis geven aan hun leven en identificeert hij zeven kerncomponenten: 'purpose' morele waarden, eigenwaarde, competentie, coherentie, verbondenheid en verwondering (p. 426). Deze componenten vertonen aanzienlijke overeenkomsten met de benadering van Martela (2016), maar leggen extra nadruk op de relationele en morele aspecten van het leven. In aanvulling op het humanistische perspectief benadrukt Alma (2014) het belang van een emotionele dimensie in het zingevingsproces (p. 8).

3.3 Humanisme en humanisten

Het Humanisme is één van de fundamentele levensbeschouwingen wereldwijd en kent ook binnen Nederland een rijke geschiedenis. De term Humanisme stamt officieel uit de Renaissance (15e eeuw), maar humanistische manieren van denken gaan al terug naar de oude Griekse filosofen (Van Praag, 1957, p.3). Het humanisme als erkende levensbeschouwing kwam echter pas tot stand in de Verlichting (18^e eeuw) waarbij de bijbel en oude geschriften als basis voor waarheid en humaniteit tot discussie kwamen te staan (Van Praag, 1957, p.4). Het grondbeginsel van het humanisme in Nederland is dat “iedere levensbeschouwelijke positie, ook een godsdienstige, context gebonden mensenwerk blijft” (Derks, 2009, p.3). Dit grondbeginsel heeft zich binnen het humanisme echter ontwikkeld tot twee verschillende interpretaties. Van Praag (1957) stelt: “Enerzijds leidde het tot moderne, liberale, vrijzinnige en humanistische vormen van godsdienst en anderzijds leidde het tot groepen en bewegingen die godsdienst niet langer als redelijk konden ervaren” (Van Praag, 1957, p.3). Dit is een splitsing die ook binnen het moderne humanisme in Nederland nog steeds voelbaar is wanneer het onderwerpen als rituelen, beleving en spiritualiteit betreft.

Verder heeft het Nederlands humanisme zich sterk ontwikkeld in de 20^e eeuw waarbij er ten tijde van de verzuiling is gestreden voor een eigen humanistische zuil door het Humanistisch Verbond onder leiding van Jaap van Praag. In 1943 schreef van Praag het boek ‘Modern humanisme: een renaissance’ waar hij zijn ideeën over een gelijkwaardige humanistische zuil beschreef (Baalen, 1998, p.153-154). Door de officiële erkenning van deze nieuwe humanistische zuil geniet het humanisme als levensbeschouwing nog steeds vele rechten zoals eigen media platformen, humanistische geestelijke bijstand en het recht op een eigen universiteit.

Voor de verdere definitie van wat er binnen dit onderzoek wordt verstaan onder ‘humanist’, hanteert dit onderzoek allereerst de definitie van het Humanistisch Verbond (HV): “Zij leiden een betekenisvol en integer leven op basis van gezond verstand en menswaardigheid. Zij zetten welzijn en geluk van iedereen centraal bij ethische beslissingen. Zij geloven in de wetenschap en in vergaarde kennis, en durven te twijfelen aan hun eigen ideeën en die van anderen. Kunst, literatuur, natuur en de mens zijn een bron van inspiratie.

Zij geloven in de kracht van de mens, en hebben eerbied voor de mens als bijzonder deel van de natuur.”¹⁰

Daarnaast stellen Copson en Grayling (2015) dat deze benadering van het leven en betekenisgeving een lange geschiedenis kent van meer dan 2500 jaar (p.3). Verder stelt Copson en Grayling (2015) dat een humanisme op persoonlijk niveau een verscheidenheid aan uitdrukkingen kent van mensen die de humanistische waarden simpelweg als gezond verstand beschouwen, tot mensen die een volledig uitgewerkt persoonlijk en expliciet humanistisch wereldbeeld hanteren en zichzelf actief als humanist identificeren (p.5) In dit onderzoek gaat het daarom niet alleen om mensen die lid zijn van het HV, maar ook om mensen die aangeven zich verwant te voelen met het humanistische wereldbeeld, gedachtengoed, tradities en waarden.

3.4 Religie

Voor het concept ‘religie’ gaat dit onderzoek uit van theorie van Ninian Smart. Smart (1996) stelt dat religie zich laat kenmerken door zeven dimensies waar alle levensbeschouwingen in zekere mate aan voldoen (p.10-11). De dimensies die Smart (1996) beschrijft zijn; 1: de rituele dimensie, dit beschrijft Smart (1996) als herhalende handelingen zoals offers, meditatie en pelgrimage; 2: de filosofische dimensie, dit betreft de achterliggende doctrine en overtuigingen die fundamenteel zijn aan een religie, vaak wordt mondeling overgedragen of opgeschreven zoals in de bijbel; 3: de mythische of narratieve dimensie. Deze sluit duidelijk aan op de filosofische dimensie en betreft de verhalen die gebruikt worden om onder andere de geschiedenis, gebruiken, en ethiek van een religie over te dragen; 4: de ervaring dimensie, deze dimensie betreft de ervaren emoties die komen kijken bij rituelen en gebruiken zoals meditatie of visioenen; 5: de ethische dimensie betreft de leefregels en verdere traditie van een religie, bijvoorbeeld de tien geboden in het christendom of de sharia binnen de islam; 6: de organisatorische dimensie betreft de verschillende organisaties die de religie heeft in de samenleving zoals bijvoorbeeld het humanistisch verbond; 7: de materiele dimensie, dit betreft de kunst en bijvoorbeeld standbeelden van waaruit de religie wordt uitgedragen. Daarnaast betreft dit de plekken waar de religie plaatsvindt zoals kerken en moskeeën.

¹⁰ Verkregen uit: <https://www.humanistischverbond.nl/thema/wat-is-humanisme/> Laatst geraadpleegd op: 05-10-2023

Dit kader van zeven dimensies die Smart (1996) beschrijft zal binnen dit huidige onderzoek gebruikt worden om het humanisme als levensbeschouwing te duiden in vergelijking met andere levensbeschouwingen zoals het christendom.

3.5 Klimaatverandering

Klimaatverandering is een tweeledig begrip dat in eerste instantie vraagt om een definiëring van het concept klimaat en vervolgens het onderdeel ‘verandering’ en hoe dit tot stand komt. Over de definitie van klimaat stelt Werndl (2016) dat er voor klimaat nog een verscheidenheid aan definities is die met elkaar concurreren en ieder een deel van het geheel omvatten. Echter stelt Werndl (2016) dat de kern van al deze definities is dat het klimaat een samenstelling omvat van verschillende variabelen waaronder bijvoorbeeld de hoeveelheid Co₂ in de lucht. Al deze variabelen samen reageren vervolgens op externe condities en vormen ons “klimaat”. Werndl (2016) voegt hier aan toe dat de meest accurate definitie binnen de natuurwetenschappen op dit moment de volgende is: “climate as the ensemble distribution of the climate variables for constant external conditions” (p.356). Dit is een technische beschrijving die voor dit huidige onderzoek niet veel zeggend is maar het is belangrijk om uit deze definitie mee te nemen dat ons klimaat veranderlijk is en afhankelijk van een verscheidenheid aan variabelen die met elkaar interacteren. Voor de verdere definitie van klimaatverandering kijken we bij dit onderzoek naar de definitie van de *United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC)* gehanteerd. Zij stellen:

‘Climate change’ means a change of climate which is attributed directly or indirectly to human activity that alters the composition of the global atmosphere and which is in addition to natural climate variability observed over comparable time periods.’¹¹

In dit onderzoek wordt uitgegaan van directe dan wel indirect door mensen gedreven klimaatverandering.

¹¹ Verkregen uit: <https://unfccc.int/resource/ccsites/zimbabwe/conven/text/art01.htm> Laatst geraadpleegd op 05-10-2023

3.6 Gaia

Het concept 'Gaia' van James Lovelock is in eerste instantie gebaseerd op een wetenschappelijke hypothese. Daarnaast is het een holistisch perspectief op de aarde en haar ecosystemen. Lovelock (2016) heeft dit idee als eerste geopperd in 1970 en sindsdien heeft het steeds meer invloed op het denken rondom duurzaamheid en de studie van de aarde als verweven systeem.

Lovelock (2016) Stelt dat de kern van de Gaia hypothese is dat de aarde fungeert als een zelfregulerend levend systeem vergelijkbaar met een zelfbewust levend organisme (p.10-11). Volgens Lovelock (2016) streeft dit organisme via chemische, biologische en fysieke processen naar het handhaven van een stabiele situatie die gastvrij is voor leven op aarde. Dit impliceert dat de verschillende componenten van de aarde, zoals de atmosfeer, de oceanen, de bodem en de biosfeer, op een gecoördineerde manier samenwerken om de omstandigheden voor leven te ondersteunen en te handhaven. (Lovelock, 2016, p.10).

Kortom, de Gaia-hypothese stelt dat de aarde functioneert als een complex, zelfregulerend systeem dat de omgeving in stand houdt die gunstig is voor het leven.

3.7 Kritieke zone

Het idee van het bestaan van een zogenaamde '*critical zone*' werd als eerste gedefinieerd door de National Research Council (NRC) in 2001 als: "The heterogeneous, near surface environment in which complex interactions involving rock, soil, water, air and living organisms regulate the natural habitat and determine availability of life sustaining resources." (Giardino & Houser, 2015,p.2).

Het betreft hiermee de ruimte van de bovenkant van de boomtoppen tot de bodem van de grondwateren en de ruimte waar wij als mensen en het merendeel van het leven op aarde in wonen¹².

Latour et al. (2020) gebruikt het concept van de "kritieke zone" als een manier om de complexe en onderling verbonden systemen op aarde te begrijpen, met name met betrekking tot kwesties zoals klimaatverandering. In zijn ideeën over klimaatverandering benadrukt Latour et al. (2020) dat traditionele manieren van denken over het milieu vaak tekortschieten omdat ze menselijke en niet-menselijke elementen als gescheiden entiteiten beschouwen.

¹² Verkregen uit: <https://czo-archive.criticalzone.org/national/research/the-critical-zone-1national/> Laatste geraadpleegd op: 08-10-2023

Daarnaast stelt Latour et al. (2020) voor dat we in plaats daarvan de "kritische zone" moeten zien als een complex netwerk van relaties tussen menselijke en niet-menselijke actoren, inclusief ecosystemen, technologieën, politieke structuren en culturele praktijken. Volgens Latour et al. (2020) is het begrijpen van klimaatverandering als een kwestie van de "kritische zone" essentieel omdat het ons in staat stelt om de onderlinge afhankelijkheden en wederzijdse beïnvloedingen van verschillende elementen te waarderen. Latour gebruikt daarbij verschillende media zoals o.a. kunst om deze nieuwe visie letterlijk te visualiseren¹³

3.8 Klimaatstress en Eco-anxiety (klimaatangst)

Binnen dit onderzoek wordt klimaatstress begrepen als de stress die veroorzaakt wordt door klimaatverandering. Klimaatstress kan voorkomen bij mensen die direct dan wel indirect geconfronteerd worden met klimaatverandering. Majeed (2017) voegt hier aan toe dat klimaatverandering psychologische kwetsbaarheden kan blootleggen en dat dit eveneens kan leiden tot een toename aan stress, depressie en zelfs suicide onder jonge mensen.

Daarnaast beschrijft Pihkala (2020) *eco-anxiety* als een psychologische respons op milieu-evenementen zoals klimaatverandering; het uitsterven van soorten; ecologische degradatie en de uitputting van grondstoffen (p.2). Adger (2011) voegt hier aan toe dat de waarde van identiteit en lokale leefomgeving een grote rol spelen in klimaat-gerelateerde psychologische problemen. Adger (2011) beargumenteert dat dit komt doordat mensen hun identiteit ontleen aan hun directe omgeving en natuur. Een onomkeerbaar verlies van deze plekken kan daardoor grote psychologische impact hebben aldus Adger (p.23). Verder stelt Weintrobe (2013) dat *eco-anxiety* voortkomt uit een diep gewortelde angst voor uitroeiing dat resulteert uit een structurele ontkenning van onze afhankelijkheid van de natuur. Dit beeld wordt volgens Weintrobe (2013) verder versterkt door de illusie van de onfeilbare autonomie van de mens die wordt gestimuleerd door ons gebruik van de wetenschap (p.34-35).

3.9 Bestaansonzekerheid

Voor de definitie van bestaansonzekerheid hanteert dit onderzoek de volgende definitie:

Bestaansonzekerheid verwijst naar de onzekerheid of instabiliteit die individuen of groepen ervaren met betrekking tot hun levensonderhoud, inkomen, en algemene welzijn. Het is een toestand waarin mensen zich zorgen maken over hun toekomstige financiële, sociale,

¹³ Verkregen uit: <http://ga.geidai.ac.jp/en/indepth/bruno2018en/> Laatst geraadpleegd op: 10-10-2023

of materiële situatie en zich mogelijk niet in staat voelen om hun basisbehoeften te vervullen. Bestaansonzekerheid kan voortkomen uit verschillende bronnen, waaronder economische factoren, sociale factoren, politieke onrust, en persoonlijke omstandigheden. Het kan leiden tot stress, angst en een gevoel van kwetsbaarheid bij mensen en kan invloed hebben op hun gezondheid, welzijn en levenskeuzes¹⁴.

Verder heeft bestaansonzekerheid binnen dit onderzoek een specifieke focus op de bestaansonzekerheid die het gevolg is van klimaatverandering. Zo stelt Boutellier (2016) dat in tegenstelling tot de 20ste eeuw bestaansonzekerheid in de 21^e eeuw niet langer gekenmerkt wordt door een strikt materiele dimensie maar steeds meer door existentiële onzekerheid. Boutellier (2016) stelt dat dit te maken heeft met de moderniteit dat zich laat kenmerken door een hoge intensiteit van gebeurtenissen, individualisering en permanente onzekerheid (p.29). Echter is één van de grootste existentiële veranderingen van onze tijd dat onze perceptie van de natuur als oppermachtig en oneindig plaats heeft gemaakt voor een kwetsbare natuur met duidelijke grenzen (Latour, 2011, p.2). Niet langer kunnen we bestaanszekerheid beschouwen als iets dat oneindig maakbaar is als we maar blijven streven naar economische groei. In plaats daarvan heeft de natuur als gelijkwaardige medespeler het podium betreden.

Podesta en Ogden (2008) stellen dat hoewel armere landen bij uitstek harder getroffen zullen worden door de directe gevolgen van klimaatverandering zoals mislukte oogsten, overstromingen en andere natuurrampen ook rijkere landen de gevolgen hiervan zullen ondervinden (p.115-116). Podesta en Ogden (2008) stellen dat rijkere landen bijvoorbeeld te maken zullen krijgen met grote immigratie stromen naast de natuur rampen die ook deze landen zullen treffen (p.117). Dit heeft directe invloed op de eerder genoemde bronnen van bestaansonzekerheid die hiermee een onzekere vorm aannemen. Opnieuw moeten we ons verhouden tot bestaanszekerheid vanuit de wetenschap van wat ons te wachten staat maar wat nog niet volledig tot uiting is gekomen en wat daarnaast direct volgt uit onze eigen handelen. Naast deze persoonlijke bestaansonzekerheid kan dit voor humanisten in Nederland nieuwe morele dilemma's opleveren in de vorm van morele stress die humanisten kunnen ondervinden voor wat er verder van hun directe leefomgeving gebeurt en deze nieuwe definitie van bestaansonzekerheid vormt daarmee de focus voor bestaansonzekerheid zoals gehanteerd binnen dit onderzoek.

¹⁴ Verkregen uit: <https://www.movisie.nl/artikel/structurele-dimensie-bestaanszekerheid> Laatst geraadpleegd op: 08-10-2023

4. Onderzoeksopzet

4.1. Type design

Deze thesis betreft een verkennend kwalitatief empirisch onderzoek naar hoe humanisten betekenis geven aan toenemende bestaansonzekerheid door toedoen van de klimaatcrisis. Hierbij staan zin- en betekenisgeving centraal. Verhoeven (2014) stelt dat deze thema's bij uitstek gebaat zijn bij kwalitatief onderzoek waarbij diepgang voorop staat (p.147).

4.2. Dataverzamelmethode

Voor de dataverzameling is in dit onderzoek gebruikgemaakt van een combinatie van literatuurstudie gevolgd door semigestructureerd diepte-interviews (Evers, 2015, p.31). Daarnaast vormt literatuurstudie de basis van het conceptueel kader van het onderzoek.

4.2.1 Literatuurstudie

Voor de literatuurstudie is er bronnenonderzoek gedaan, gebruikmakend van de catalogus van de Universiteit Bibliotheek Utrecht. Hierbij zijn wetenschappelijke databases geraadpleegd van philpapers, worldcat, scopus en google scholar. Verder zijn ook de bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek en andere humanistische kennisbronnen geraadpleegd zoals bijvoorbeeld het tijdschrift Waardenwerk. Hierbij is gebruik gemaakt van zowel Nederlandstalige als Engelstalige zoektermen om een bredere range aan artikelen te vinden en omdat Engels een gangbare wetenschappelijke voertaal is. De voornaamste zoektermen waren hierbij: 'Zingeving', 'Klimaatverandering', 'Klimaatangst', 'Gaia', 'Kritieke zone', 'Humanist', 'Levensbeschouwing', en 'Bestaansonzekerheid' en de Engelse varianten van deze woorden.

Op basis van deze termen zijn de voornaamste bronnen voor dit onderzoek gevonden om de concepten uit te werken. Voor concepten rondom klimaatverandering zoals klimaatverandering zelf en kritieke zone, is er voornamelijk geselecteerd op basis van de meest recente literatuur van 2020 of recenter omdat dit zeer snel ontwikkelende concepten zijn. Verder is er voor de concepten rondom levensbeschouwing en zingeving voornamelijk gezocht binnen de literatuur die gedoceerd wordt in vakken op de Universiteit voor Humanistiek¹⁵. Voor deze literatuur is de prioriteit gelegd bij een diepgaand begrip en uitwerking van de concepten die minder onderhevig zijn aan snelle ontwikkeling.

¹⁵ B3-ZIN5: Meaning-making in contemporary society.

Op het gebied van bestaansonzekerheid is specifiek gezocht naar literatuur die een brug kon slaan tussen bestaansonzekerheid en klimaatverandering en daarbij zijn bronnen van Podesta, J. D., & Ogden, P. (2008) en Boutellier, H, (2016) geselecteerd. Op basis van de geselecteerde literatuur zijn in het eerste deel van het onderzoek de belangrijkste concepten en begrippen uitgewerkt. Deze conceptualisering vormde vervolgens het fundament voor de interviewgide en de diepte-interviews. Voor de interviews zijn er tien respondenten gevonden die zichzelf levensbeschouwelijk identificeren als humanist. Dit criteria wordt binnen dit onderzoek gehanteerd zoals beschreven in de conceptualisering onder de noemer [humanist](#).

4.2.2 Interviews

Diepte-interviews vormen vaak het hart van een kwalitatief onderzoek. Zo stelt Evers (2015) dat het kenmerkend is voor kwalitatieve diepte-interviews dat respondenten bewust worden geselecteerd zonder onderscheid te maken tussen bekenden en vreemden. Daarnaast stelt Evers (2015) dat deze methode zich uitstekend leent voor het diepgericht en diepgaand uitwerken van thema's waarbij er geen vaste antwoorden zijn, zoals zin- en betekenisgeving (p.31). Respondenten hebben hierbij de ruimte gekregen om binnen de semigestructureerd interviews te sturen maar daarnaast heeft de interviewer de interviewgide gehanteerd zodat de belangrijkste thema's, begrippen en vragen vanuit de theorie aan bod zijn gekomen.

Het doel van de interviews was hierbij om een rijkheid aan informatie te verzamelen waarbij saturatie werd bereikt. Dit betekent dat er niet langer geheel nieuwe antwoorden worden gevonden op de vragen uit de interview-guide. Binnen het tijdsbestek van dit huidige onderzoek is er daarom gekozen om tien interviews af te nemen bij een verscheidenheid aan humanisten, passend binnen de kaders van afstudeeronderzoek in de studie Humanistiek.

4.3. Populatie

Dit een kleinschalig en verkennend onderzoek naar zingeving omtrent klimaatverandering bij mensen die zichzelf identificeren als humanist of aangeven zich verwant te voelen met humanistische tradities en waarden. Voor de populatie is er gefocust op een zo'n divers mogelijk sample binnen de grenzen van dit relatief kleine onderzoek. Dit onderzoek heeft er naar gestreefd om de belangrijkste thema's te signaleren, waarbij er niet beoogd werd om uitspraken te doen die statisch representatief zijn voor humanisten. Vanuit deze populatie zijn uiteindelijk tien respondenten geselecteerd. Zie [bijlage 2](#) voor een geanonimiseerd overzicht van de respondenten en daarbij horende selectiecriteria.

4.4. Sampling

In dit onderzoek is er verder gebruik gemaakt van *purposeful sampling*. Het doel van *purposeful sampling* is om te kunnen focussen op de primaire vragen en de verzamelde data (Patton, 2014, p. 600). De kracht van *purposeful sampling* zit hem in het kunnen zoeken naar informatierijke respondenten die centraal staan in het te onderzoeken onderwerp waardoor er meer diepgang kan worden bereikt. (Patton, 2014, p. 598). Bij dit onderzoek betrof dit mensen die zich identificeren als humanist. Verder is de definitie van 'Humanist' zoals die wordt beschreven in de conceptualisering, gebruikt als criterium voor het selecteren van de respondenten. De respondenten werden geworven binnen de Universiteit voor Humanistiek, het Humanistisch Verbond en online via LinkedIn groepen. Verder werd er daarnaast gebruik gemaakt van de sneeuwbalmethode waarbij respondenten wordt gevraagd of zij nog andere mogelijke respondenten kennen. De criteria die hierbij doorslaggevend waren is dat er wordt gestreefd naar een zo'n divers mogelijk sample waarbij er diversiteit is in leeftijd, geslacht, achtergrond en affiliaties met humanistische groepen zoals het humanistisch verbond en de universiteit voor humanistiek. Voor verdere specificering zie [bijlage 2](#).

4.5. Data analyse

Voor het analyseren van de data zijn de interviews getranscribeerd en als tekstdocument verwerkt in de software *Atlas-ti*. Daarna zijn de interviews verder verwerkt worden door middel van kwalitatieve analyse zoals beschreven door Boeije (2014). Boeije (2014) beschrijft dit proces als: "*een reeks activiteiten van het uiteenleggen van de gegevens tot het structureren en integreren van bevindingen*". Dit proces betreft drie fases. (1) uiteenrafelen van de data en ordenen in thema's. Dit zal in dit onderzoek gebeuren doormiddel van het coderen van de transcripten en deze onderling te verbinden. (2) Thema's uitwerken en ontdekken wat belangrijk is. Dit is in dit onderzoek gedaan door de gevonden thema's onderling te vergelijken. (3) zoeken naar patronen en thema's integreren (Boeije, 2014, p.92). Dit gebeurt in dit onderzoek door opnieuw vanuit de theorie naar de gevonden thema's en patronen te kijken. De voornaamste thema's die tijdens de analyse zijn gevonden waren, humanistische waarden (en de invulling van deze waarden), bestaansonzekerheid, wonen, kinderwens, klimaatangst, en humanisme kritiek.

De gebruikte data zijn geanonimiseerd verwerkt en opgeslagen op de persoonlijke computer van de onderzoeker die voorzien is van de nodige beveiliging om de data te beschermen zoals een wachtwoord om inbreuk van buitenaf te voorkomen. Verder is er gewerkt met 'informed

consent' waarbij alle respondenten op de hoogte zijn gesteld van de manier waarop de data verzameld en verwerkt werd. Verder is de data verwerkt en opgeslagen op basis van de *'research data management plan 2023-2027'* van de Universiteit voor Humanistiek¹⁶ Op basis van het conceptueel kader zijn het gegeven van het empirisch onderzoek verder geduid. Zo zijn gevonden thema's uit de analyse vergeleken met de bestaande theorieën en concepten zoals beschreven in het conceptueel kader. Zo konden bepaalde angsten rondom klimaatverandering worden gekoppeld aan de theorie over klimaat-angst, Daarnaast konden thema's zoals kindwens en wonen worden gekoppeld aan de theorie over bestaansonzekerheid. Verder konden humanistische waarden worden geduid op basis van literatuur over de geschiedenis van het humanisme. Op basis van deze interpretatie van de resultaten in het licht van de theorie konden de deelvragen en de hoofdvraag worden beantwoord.

¹⁶ Verkregen uit: <https://www.uvh.nl/onderzoek/onderzoek-aan-de-uvh/wetenschappelijke-integriteit> Laatste geraadpleegd op: 17-02-2024

5. Humanisme en Klimaatverandering: Resultaten van het empirisch onderzoek

In dit hoofdstuk zullen de resultaten van het empirisch worden weergegeven aan de hand van de sub-vragen van het onderzoek. In dit hoofdstuk worden de thema's weergegeven die zijn gevonden bij het analyseren van de interviews. De bevindingen zullen worden ondersteund door citaten uit de interviews om de gevonden thema's weer te geven. Een integrale analyse van deze thema's volgt in het laatste hoofdstuk waarin de hoofdvraag van het onderzoek wordt beantwoord.

5.1 Sub-vraag 1: Op welke manier geven de respondenten invulling aan hun humanistische levensbeschouwing?

De invulling van de humanistische levensbeschouwing verschilt onder respondenten. Zo geven sommigen aan dat het humanisme als levensbeschouwing nog een relatief nieuw begrip is. De meeste respondenten zijn in aanraking gekomen met het humanisme als levensbeschouwing via bestaande humanistische organisaties. Zo geeft een respondent aan dat: *“Ik ben, ja, een paar maanden geleden humanist geworden. En dat kwam onder andere omdat ik meedeed aan een bijeenkomst van het Humanistisch Verbond, daar hadden ze die activiteit, actieve hoop.”* (Respondent D4). Deze zelfde respondent geeft aan dat zij waarschijnlijk al langer impliciet de humanistische waarden onderschrijft maar dit pas kort expliciet aan het humanisme koppelt. Aan de andere kant zijn er respondenten die al een lange geschiedenis hebben met het humanisme en zelfs betrokken zijn geweest bij de oprichting van de Universiteit voor Humanistiek. Zo stelt een respondent: *“Eind jaren 80, toen heb ik gesolliciteerd voor een baan aan de UVH die in 89 opgericht, dus wij waren de eerste sollicitanten voor een nieuwe universiteit en in eind jaren 80 al.”* (Respondent D5). Verder zijn er respondenten die voornamelijk in aanraking zijn gekomen met het humanisme door aan de Universiteit voor Humanistiek te studeren. Zo stelt een respondent: *“Ik denk dat het humanisme voor humanistiek geen rol had in mijn leven. En dat ik de bachelor hier ging doen, met name [omdat] het een interdisciplinaire studie was [...] Mensen vroegen van oh ja, wat is dan humanisme voor jou? Als je humanistiek studeert is dat altijd even een moment waarbij ik dan met de bek vol tanden sta, wat ik dan moet zeggen.”* (Respondent D6)

Voor sommigen is het humanisme als levensbeschouwing iets dat pas expliciet een onderdeel van het leven wordt tijdens hun studie humanistiek. Een respondent met een vergelijkbare ervaring stelt dat zijn ouders hem humanist zijn gaan noemen na het starten van de studie en dat dit hem heeft doen nadenken over wat dit dan voor hem betekent, hij zegt hierover:

“Nou hoe zeg je dat, op een manier [...] dat je ervan uit gaat dat humanisten ervan uit gaan dat levensbeschouwing iets is dat zeg maar door mensen zelf wordt vormgegeven... Ik houd me daarbij vooral bezig met ecologie [...]. Ik ben geen bioloog of zo, maar meer zo van de filosofische kant.” (Respondent D9).

Dit idee van humanisme als iets dat je vooral zelf moet invullen, is iets dat ook bij respondenten D4, D7 en D8 expliciet werd benoemd. Dit betekende voor een aantal dat het humanisme daarmee soms een ambigu begrip werd in plaats van een heldere levensbeschouwing. Respondent D7 stelt bijvoorbeeld dat het humanisme: *“Zo anti dogmatisch is dat het vervolgens totaal eigen invulling is”*. Respondenten D2, D5 en D10 die als langer betrokken zijn bij het humanisme, leken deze ambiguïteit niet te ervaren. Zo beschrijft respondent D5 een heldere visie op wat humanisme in eerste instantie voor hem betekende:

“Als stroming opkomen voor autonomie en levenskunst en dat soort thema's, Dat was toch wel een heel waardevolle oriëntatie in de Nederlandse samenleving, ook [voor mij]. Ik denk, dat was een van de sporen waarvan ik dacht, die zijn eigenlijk heel vruchtbaar. En, dat doen wij humanisten anders dan anderen, dus je hebt ook een zekere onderscheidende waarde. Die denk ik, lag in het verdedigen van autonomie.”(Respondent D5).

Verder beschrijven respondenten hun humanistische invulling voornamelijk vanuit het perspectief van de waarden die zij belangrijk vinden. Zo stelt een respondent: *“Ik ben mezelf ook expliciet groen en kleurrijke humanist gaan noemen omdat mijn inspiratie voor mijn vorm van humanisme zeg maar, ook wel heel erg vanuit de diversiteit en duurzaamheid komt”* (Respondent D1). Voor deze respondent wordt zijn humanisme vooral gedefinieerd door de waarden diversiteit en duurzaamheid. Een andere respondent stelt daarnaast: *“Anti godsdienstig of strijdbaar voor het klimaat of strijdbaar voor de mensenrechten”* (Respondent D2). Deze respondent legt de nadruk meer op de atheïstische wortels van het humanisme en naast duurzaamheid, ook op strijdbaarheid voor mensenrechten. Een derde respondent stelt echter: *“Dat is uiteindelijk respect hebben voor de ander, hè? Die tegenover je geplaatst is en dat betekent ook dat je inherent eigenlijk een bepaalde bescheidenheid moet*

hebben en gematigdheid” (Respondent D3). Deze respondent benadrukt andere waarden zoals bescheidenheid en gematigdheid, vanuit het idee dat je respect moet hebben voor anderen. Later voegt deze respondent hieraan toe dat hij deze visie heeft uitgebreid richting een respect en gematigdheid in het kader van duurzaamheid. Als laatste legt een andere respondent juist de nadruk op relationaliteit en stelt: *“Door de gezamenlijkheid en relationaliteit ben ik ontsnapt aan de eenzaamheid van autonomie en mijn depressie.”* (Respondent D7).

De persoonlijke invullingen en nadruk op het humanisme als levensbeschouwing laten een verscheidenheid aan interpretaties zien. Voor de verdere invulling van het humanisme als levensbeschouwing lijkt er verder een rode draad te lopen rondom eco-humanisme als nieuwe stroming binnen het humanisme. Zo noemen alle respondenten een vorm van betrokkenheid bij duurzaamheid of eco-humanisme en de invulling die zij geven aan deze waarden. Zo stelt een respondent:

“Als de mens centraal staat, dan staat het in principe milieu centraal, vind ik [...] Je kunt heel hedonistisch leven en zeggen van, nou ja, ik neem het er allemaal van, want de mens staat centraal en ik moet vooral kunnen genieten maar ik denk dat dat vooral een hele goede manier is om de hele wereld naar de klote te helpen.” (respondent D8).

Deze respondent herinterpreteert hierbij de stelling van het humanisme om de mens centraal te stellen binnen een kader van duurzaamheid. Verder stellen een aantal respondenten dat zij eco-humanisme als belangrijkste huidige humanistische stroming beschouwen. Zo stelt een respondent:

“En nou dan komt dat moment en heb ik gedacht, ik ga het helemaal anders doen, dus toen ben ik mijn hele filosofische bagage gaan veranderen en heb ik contact opgenomen met allerlei mensen die mij daarin verder konden helpen. En ja, ik denk dit ga ik de rest van mijn leven doen, dus humanisme en duurzaamheid” (Respondent D5).

Verder stelt een andere respondent: *“Ja, nou ja, voor mij is een hele grote wending geweest dat Ik ben weggegaan bij de UvH als docent [...] Wat kan ik doen met de dingen die bijdragen aan wat er nu urgenter is dan hele leuke studenten opleiden, dus een soort groene carrièreswitch”* (Respondent D10).

Deze respondent beschrijft hier een bewuste carrièreswitch om verder invulling te geven aan haar humanistische waarden vanuit een duurzaamheidsperspectief. Als laatste vertelt een

respondent dat zij zelf een cirkel voor actieve hoop wilde gaan leiden en zich uiteindelijk in plaats daarvan heeft aangesloten bij het Humanistisch Verbond, zo stelt zij: *“Mijn plan was zelf een actieve hoop cirkel te gaan leiden en dat is uiteindelijk iets anders geworden, ik ben lid geworden van humanistisch verbond [...] en ja nu zit ik in een werkgroep over eco humanisme”* Respondent (D4).

5.2 Sub-vraag 2: Hoe denken respondenten over klimaatverandering?

Om er achter te komen hoe de respondenten tegen klimaatverandering aankijken is er tijdens de interviews onder andere gevraagd of zij nog weten wanneer zij voor het eerst bewust werden van klimaatverandering. Hierbij waren er een aantal respondenten die zich nog goed een bepaald moment konden herinneren, zoals een respondent die stelde dat hij was gevraagd voor een workshop in Beijing in 2004:

“En toen kwamen we aan in Beijing en toen hebben ze uitgelegd wat we gingen doen in die workshop. En toen vroeg ik, waar moet het over gaan? En toen zeiden ze: het moet gaan over ‘Land Sustainability’ en we hebben gehoord dat jij humanist bent dus dan kun je vertellen wat de humanistische visie daarop is. Nou en toen stond ik dus met schaamrood op de kaken te vertellen dat ik daar nog nooit over gedacht had, dat het bij onze filosofie nog geen onderwerp was.” (Respondent D5).

Vanaf dit moment werd deze respondent zich bewust van de grootte van het klimaatprobleem en heeft daarna het roer omgegooid. Andere respondenten beschrijven daarnaast rapporten en noodkreten die hen aan het denken hebben gezet zoals een respondent die stelt: *“De allereerste keer was erg lang geleden in 1972 bij het verschijnen van het rapport grenzen aan de groei.”* (Respondent D2). Daarnaast stelt een andere respondent: *“Ik kan mij herinneren dat daar op school al over werd gepraat, over het broeikaseffect of dat ik daar ook op het Jeugdjournaal, dat het daar over ging bijvoorbeeld bij het Klokhuis en dat soort [programma’s]. Dus [ik] heb daar toen ook al veel filmpjes van gezien”* (Respondent D3).

Naast deze meer informatieve ingangen tot klimaatbesef zijn er ook andere ingangen zoals een respondent die vertelt dat zij het pas echt voelde toen zij op vakantie was:

“dat ik echt voelde van, ik kom gewoon mijn dag echt niet door. Je zit in die temperaturen dus toch wel echt dat het nodig was om het echt zo te voelen ja en dat het niet alleen in Europa natuurlijk was, maar op de hele wereld. En dan voelde ik ook wel zo de morele [...]”

van ja ja nee, het gaat toch echt alarmbellen rinkelen als het echt dichtbij komt.”

(Respondent D6).

Deze opmerking verwijst naar een belichaamde ervaring van klimaatverandering. Verder was er een aantal jonge respondenten die aangaf dat er voor hen eigenlijk geen kantelpunt is geweest omdat het al sinds hun jeugd speelt. Zo stelt een respondent:

“Zolang ik me kan herinneren, ook op de basisschool was klimaatverandering al een ding, dus- ik denk dat dat voor mij niet [...] ik ben in ieder geval 25, maar ik zit in de generatie waarin het niet een soort realisatie was. Dat was gewoon vanaf groep 3 ofzo, wist [ik] van recyclen en als je kauwgom op de grond gooit, dan stikt een zebra in Zuid-Afrika daarin”
(Respondent D7).

Daarnaast stelt een andere respondent:

“Precies het moment weet ik niet meer, thuis keek ik altijd al het Jeugdjournaal toen ik nog gewoon op de basisschool zat, dus dan word je wel voortdurend geconfronteerd met beelden van droogte of overstromingen. Wat een soort idee creëert van klimaatproblemen en ja, daarbij wordt er ook altijd verteld over [...] kijk, klimaatverandering is gewoon een feit en dat begrip bestaat al best wel lang” (Respondent D9).

Hierin is een duidelijk verschil tussen jongere respondenten, waarvoor het altijd al een feit is geweest, en oudere respondenten die nog wel een soort kanteling hebben meegemaakt.

Verder waren wel alle respondenten zich op wat voor manier dan ook bewust van klimaatverandering en was er verder geen twijfel over de realiteit en mogelijke gevolgen van klimaatverandering.

Verder verschilt de omgang met dit besef tussen de respondenten in hoe zij er psychologisch instaan. Een aantal respondenten geeft aan dat zij serieuze psychologische problemen hebben gehad door toedoen van klimaatverandering. Zo stelt een respondent: *“Terwijl ik eigenlijk best wel veel dingen [en] ontwikkelingen natuurlijk gewoon wel volgde en wel wist, maar om het allemaal zo bij elkaar te zien, toen was het wel heel erg en toen ben ik een beetje ingestort in zekere zin of in ieder geval hoop verloren”* (Respondent D1). Daarnaast stelt een andere respondent:

“Toen ik leerde over die kantelmomenten dacht ik wel echt ja jeetje, dit is echt 5 voor 12 en ons huis staat in de fik. Met alleen afvalscheiding gaat die brand keihard door, dus toen ben

ik wel, dat was een moment dat het intenser tot mij doordrong [...] een soort stomp in de maag gevoel, denk ik.” (Respondent D10).

Het besef van klimaatveranderingen kan daarmee erg pessimistisch stemmen maar aan de andere kant waren er ook respondenten die juist hoop bleven houden. Zo stelt een respondent:

“De ecologische beweging is de grootste, meest verbreidde op de wereld en snelst van onderop komende beweging. Het heeft niet eens centrale aansturing of ideologie, maar heeft heel veel verschillende uitingen. Nou, ik denk dat is heel erg hoopgevend [...] ik verwacht dat er wel een wending wordt gemaakt, dus ik ben in die zin niet zo fatalistisch.” (Respondent D5).

Naast de meer hoopvolle of pessimistische reacties op dit besef was er verder een overkoepelende reactie onder de respondenten. Dat was dat alle respondenten de noodzaak voelden om invulling te geven aan dit nieuwe besef in hun dagelijks leven. Zo stelt een van de respondenten over klimaatverandering en haar werk: *“Dus juist bij zo'n plek als het Humanistisch Verbond en dan eco-humanisme, daar merk ik dat dat me goed ligt. Nou ja, dit is binnen mijn comfortzone en dat dat voedt me ook en dat houdt ik vol. Dus ja dan heb ik het idee dat dat toch een rol gewoon moet gaan spelen.” (Respondent D6).* Deze respondent maakt in dit geval een carrièrekeuze waarbij zij haar waarden rondom klimaatverandering professioneel kan uitdragen. Daarnaast stellen respondenten D5 en D10 eveneens hoe zij al eerder hun carrière hebben toegespitst op ecologie en eco-humanisme om daarbij in hun werk aan dit thema te kunnen bijdragen en ook respondent D1 beschrijft een vergelijkbare keuze en stelt:

“Ik dacht van nou ja, ik moet nou toch echt wel mijn groene idealen niet alleen maar in mijn vrijwilligerswerk inzetten zoals ik al die jaren daarvoor had gedaan, maar ook in echt werk, betaald werk. Dus ik ben toen inderdaad ook op zoek gegaan en heb ook een baan gevonden voor twee dagen in de week” (Respondent D1).

Naast deze werk-georiënteerde keuzes zijn er ook respondenten die het zoeken in meer activistische uitingen zoals een respondent die stelt: *“Dat was de eerste fridays for future demonstratie. In Den Haag en toen waren er iets van 15.000 middelbare scholieren gekomen en dat was dus volgens mij het eerste echte grote protest waar ik geweest was.” (Respondent D9).* Ook respondent D7 geeft aan activistisch te zijn en stelt: *“We gaan naar klimaatprotesten, ik zit ook bij Extinction Rebellion. Mijn vriend, die is nu begonnen met het organiseren van klimaatwaken, gewoon met mensen zijn die het ook belangrijk vinden en dit*

is daarmee een soort inspiratie en een ritueel, dus dat elke maand plaats vindt in de Dominicuskerk.” (Respondent D7).

Tenslotte geven een aantal respondenten aan dat zij ook lokaal proberen bij te dragen. Zo beschrijft een respondent hoe zij is gaan meedoen met de zwerfafvalbrigade in de buurt en stelt:

“Mensen die die eerste zaterdag van de maand met van die prikstokken blikjes uit de berm vissen en daar doen wij aan mee. En daar treffen we andere mensen die die zich zorgen maken om nou ja, zwerfafval of dieren. En dat maakt dat als ik hier rond fiets, dat ik meer mensen hallo kan zeggen dat ik weet waar ze ongeveer wonen, hoe ze heten, dus die verbinding. Dat is wel iets wat ik ook actief opzoek door, nou ja, [om] aan zo een gemeenschap bij te dragen.” (Respondent D10).

Deze respondent probeert op deze manier heel lokaal de verbinding aan te gaan en op die manier bij te dragen aan klimaatverandering op lokaal niveau. Andere respondenten noemden vergelijkbare ideeën wanneer zij spreken over bijdragen aan klimaat op lokaal niveau zoals een respondent die stelde: *“Ook over de waarde van nabijheid, dus nabijheid in de zin van thuis blijven, niet altijd denken dat het beste te halen is in het buitenland of Ibiza of op vakantie maar ook je veel meer inzetten voor je regio, voor je stad, voor je lokaliteit”* (Respondent D2).

De respondenten laten een verscheidenheid zien aan hun omgang met het idee van klimaatverandering en hoe dit hen in beweging zet.

5.3 Sub-vraag 3: Ervaren de respondenten bestaansonzekerheid door toedoen van klimaatverandering?

Het besef van klimaatverandering kan leiden tot onzekerheid over de toekomst rondom onderwerpen als werk, huisvesting en algemene veiligheid. Dit is te beschrijven als een vorm van bestaansonzekerheid. Een aantal respondenten gaf aan dit regelmatig te ervaren. Zo vertelt een respondent dat hij regelmatig last heeft gehad van klimaatstress en onzekerheid over de toekomst waardoor hij uiteindelijk in een burn-out terecht is gekomen. Hij stelt: *“Ja niet stevig genoeg aangepakt denk ik, in het begin, waardoor het dus uiteindelijk ook als een van de voornaamste factoren werd. Dus inderdaad ook die klimaatstress en onzekerheid over de toekomst.”* (Respondent D1). Dezelfde respondent geeft ook aan zich druk te maken om

de mogelijke “Schaarste” door toedoen van klimaatverandering en stelt verder:

“Klimaatshade of shade aan de aarde [...] dat dit op een gegeven moment wel weer enigszins zal herstellen voor een deel van het leven op aarde, maar niet alles.” (Respondent D1). Deze respondent ervaart daarmee bestaansonzekerheid over de toekomst en geeft ook aan daarin rekening te houden rondom zijn woonsituatie.

Andere respondenten delen deze zorgen zoals een respondent die stelt: *“Ik kan daar echt boos om worden en verdrietig ook. Ik kan gewoon niet mijn leven plannen zoals voorgaande generaties dat wel toch meer hebben kunnen doen. In ieder geval onze ouders en opa 's en oma 's en ja, dus dat.”* (Respondent D6). Deze respondent houdt al rekening met een ervaren onzekerheid voor de toekomst en vertelt verder dat ook mensen in haar omgeving zich steeds meer richten op hoe zij zelfvoorzienend kunnen leven in plaats van zich helemaal te focussen op activisme. Dit kwam ook bij andere respondenten ook ter sprake, zoals een respondent die stelt: *“Nou ja, ik ben dan een verlanglijstje voor mijn verjaardag aan het maken, en dan denk ik, zal ik daar nou een waterfilter op zetten?”* (Respondent D10). Deze respondent vertelt dat haar wens voor een waterfilter tegenover meer gangbare cadeaus voor haar symbolisch is voor een verschuiving richting zelfbehoud vanuit een vorm van bestaansonzekerheid.

Onder de respondenten die zich veel zorgen maken over hun eigen bestaanszekerheid zijn er ook een aantal overkoepelende thema's. Zo is er bijvoorbeeld het thema van een kindwens. Zo stelt een respondent: *“Ja, vanuit liefde ook voor de wereld had ik een kind genomen en tegelijkertijd is dat iets [...] Hoe kan ik een kind op deze wereld zetten? Dus die spanning.”* (Respondent D4). Ook andere respondenten noemen klimaatverandering als overweging wanneer het kinderen betreft. Zo stelt een respondent:

“Ik heb nu een hele leuke relatie en hij is echt zo van, ik wil baby's! Ik denk dan zo: Ik weet niet of dat slim is [en] of we dat moeten doen. Hij zegt dan: maar daar moeten we toch niet op letten en ik ben echt van ja maar hoe ga je dat aan een kind vertellen over 5 jaar ofzo?” (Respondent D6).

Hier laat deze respondent zien dat er een grote verantwoordelijkheid wordt ervaren richting het potentiële kind en dat deze wereld misschien niet langer geschikt is om kinderen in te krijgen. Een andere respondent voegt hier aan toe dat zij al kinderen had voordat ze doordrongen was van klimaatverandering en stelt: *“Ik had al kinderen op de wereld gezet voordat ik hier mee bezig was, maar dat is nu wel een beetje doorgedrongen, niet echt zo heftig maar ik maak me zeker ook zorgen om de toekomst van mijn kinderen.”* (Respondent

D10). Zij stelt verder dat zij niet weet welke keuze ze daarin gemaakt had als ze nu voor die beslissing zou staan. Deze zorg voor kinderen komt ook terug bij een respondent die aangeeft zijn kinderen wel expliciet te adviseren rondom de ervaren dreiging van klimaatverandering. Zo vertelt hij: *“Ik ben niet zo zeer bang dat onze soort niet gaat overleven als zodanig, of dat mijn biologische lijn het moeilijk gaat krijgen. Maar ik zeg dus wel nadrukkelijk tegen mijn kinderen: Denk goed na over in welk land je gaat wonen, hè?”* (Respondent D3). Op dit gebied beargumenteert deze respondent zijn keuzes op basis van enkele mogelijke scenario's voor de toekomst waar hij rekening mee houdt, zo vertelt hij:

“Ik verwacht dat er [een] enorme migratiestroom op gang gaan komen. Nou, en dat gaat ook een enorme impact hebben op welke plek je dan ook maar woont, zeg maar. En nou ja dat gaat gewoon compleet ontwrichtend zijn. En ja wie weet komt dat met behoorlijk grote gewapende conflicten tot gevolg.” (Respondent D3).

Deze zorg over waar je nog kan en wil wonen brengt ons tot het volgende thema wat door het merendeel van de respondenten wordt besproken en dat is de toekomstige woonsituatie:

“Bijvoorbeeld als het gaat over wonen ben ik me wel heel bewust van als ik ooit nog wil verhuizen, ik woon nu in Utrecht in een sociale huurwoning en op een gegeven moment zou ik best wel ergens anders naartoe willen met mijn man.” (Respondent D1)

“Dus eigenlijk moeten we verbouwen, maar ik merk dat ik dat de hele tijd niet ga doen omdat ik dan denk, ja ja, ik woon tussen de rivieren. Als het water komt, dan komt het hier vrij snel, ga ik hier nou € 100.000 stoppen in een nieuwe slaapkamer? Ik weet niet of dat nou zo'n verstandige financiële beslissing is.” (Respondent D10)

Verder zijn er ook respondenten die zich zorgen maken maar niet persé eigen bestaansonzekerheid ervaren. Zo stelt een respondent dat hij zich wel zorgen kan maken over de bestaanszekerheid van mensen die het minder hebben dan hijzelf. Zo vertelt hij:

“Het lijkt net alsof het mij persoonlijk nog niet raakt. Dus bestaansonzekerheid, dat zei ik ook daar straks in het vorige gesprek vind ik nog [een] voor mij wat te zwaar woord en wat te vreemd. Ik maak me wel zorgen hè? Ik zie ook de urgentie bij anderen en daar wil ik me ook groot voor inzetten.” (Respondent D2)

Verder stelt een respondent dat het voor hem simpelweg niet in zijn karakter zit en stelt:

“Misschien is dat ook wel een beetje karakterologisch. Met dezelfde gegevens kunnen wij mensen heel verschillend reageren. Het kan tot heel grote depressie of melancholie leiden en dat kan ik me heel goed voorstellen, dat is zeker niet een oneigenlijke reactie maar dat past helemaal niet bij mij. Ik ben meer bezig met kijken naar wat kan er dan nog wel en hoe kunnen we nog wel een opening vinden.” (Respondent D5)

Deze respondent beargumenteert dit verder aan de hand van zijn leeftijd en dat hijzelf verder geen groot huis of andere verantwoordelijkheden heeft. Verder lijkt zijn punitiviteit gebaseerd op een soort vertrouwen dat ook bij een andere respondent blijkt en die stelt:

“Ik denk dat ik die dreiging voor bestaanszekerheid meer voor andere landen voel dan voor mijzelf. Ik denk ook, ik woon ook in een van de rijkste landen ter wereld, dus als het ergens goed komt, dan is het dan is het wel hier ofzo. Misschien wel heel naïef, misschien ben ik ook gewoon heel naïef, maar ik denk dat ik meer zorgen heb voor andere landen en voor andere mensen waar je het ook nu al veel meer ziet.” (Respondent D7)

Een laatste thema dat aan bod komt bij bijna alle respondenten, is dat zij zich druk maken over het hanteren van hun waarden in tijden van crisis. Een aantal citaten die dit het meest duidelijk weergeven zijn:

“Mensen die al in crisissituaties hebben gezeten die extreem waren in oorlogsgebieden of natuurramp of wat dan ook. Dat lijkt me een hele grote uitdaging en ik heb zelf ook nog nooit in zo'n soort crisis gezeten, dus ik ben ook wel heel erg benieuwd wie ik ben of zelf wordt [...] in zo'n situatie. Om dan toch inderdaad tevredenheid, liefde, en rechtvaardigheid hoog te houden.” (Respondent D1)

Verder stelt een respondent:

“Dus als er dingen schaars worden, doe ik dan wel het juiste. Ben ik dan die persoon die leeft naar zijn waarden of ga ik dan toch gewoon als een soort graaier mijn eigen schaapjes op het drogen proberen te krijgen? Dus daar heb ik wel veel angst over, de morele vragen die gaan komen en dat was voor mij ook zo een stomp in de maag moment dat ik dacht, oh ja.” (Respondent D10)

Dit was een breder gedeeld idee over het handhaven van bepaalde waarden in tijden van crisis. Zo werd er bijvoorbeeld ook gesteld dat het eigenlijk een “privilege” is om bepaalde waarden te kunnen hebben of dat het makkelijk is wanneer deze niet actief getest worden.

5.4 Sub-vraag 4: Hoe ervaren de respondenten hun humanistische levensbeschouwing in de omgang met het fenomeen klimaatverandering en potentiële bestaansonzekerheid?

Dit brengt ons tot het volgende onderwerp rondom persoonlijke humanistische levensbeschouwing in relatie tot klimaatverandering. Bij dit thema komt terug dat de respondenten verschillende ideeën hebben over het humanisme als levensbeschouwing. Hun begrip van humanisme heeft daarmee invloed op hoe de respondenten vanuit hun levensbeschouwing betekenis geven aan het fenomeen klimaatverandering.

Om te beginnen zijn er door de eerder beschreven ambiguïteit rondom het humanisme een aantal respondenten die niet zeker zijn over hoe hun humanistische levensbeschouwing een rol speelt in hun omgang met klimaatverandering. Zo vertelt een respondent het volgende:

“Het is niet iets concreets, dus het is voor mij, of het voelt voor mij meer als gewoon weer het zoveelste wetenschappelijk artikel dat je leest voor een vak en dan is het zo [...] dit is ook belangrijk, jongens. Oké, het is ook belangrijk, maar er wordt niet iets aan gekoppeld, het is niet een soort duidelijke grotere sturing ofzo.” (Respondent D7).

Deze respondent geeft aan zich wel bewust te zijn geworden door haar humanistische opleiding, maar dat het uiteindelijk weinig concreet wordt. Dit wordt beaamd door een andere respondent:

“Qua betekenisgeving heb ik veel aan, ja toch het meest aan Joanna Macy¹⁷ en meer aan het boeddhisme bijvoorbeeld dan echt aan het humanisme. Ja het voelt praktischer bijna ofzo, er zitten in het boeddhisme echte tools als je daar ook boeken over leest, dan kunnen ze veel soort van opdrachten geven.” (Respondent D6).

Deze respondent mist een vorm van praktische toepassing of bredere sturing vanuit het humanisme die ook de eerste respondent beschreef. Er is een andere respondent met een soortgelijke ,maar toch ook unieke kijk hierop en die vertelt dat hij op dit gebied meer put uit zijn christelijke wortels dan uit zijn humanisme:

“En de vraag is natuurlijk, kom je ook niet uit op een gegeven moment bij ja wat meer traditionele opvattingen van hoe wij ons verhouden tot de wereld, hè? Mijn onderzoek gaat

¹⁷ Joanna Macy: <https://www.humanistischverbond.nl/aards-en-groen/ecohumanisme/wie-is-joanna-macy/>
Laatst geraadpleegd op: 12-02-2024

over rentmeesterschap. Nou, dat is een term die komt oorspronkelijk uit de christendemocratie, zeg maar en zonder dat je direct religieus moet zijn om te kunnen zien dat je gewoon in een bepaalde ordening bent opgenomen als mens [...] daar heb je je gewoon toe te verhouden.” (Respondent D3).

Deze respondent gaat in zijn omgang met het klimaatprobleem terug naar wat traditioneel christelijke waarden zijn en verwijst hij naar ‘*gematigdheid*’ en ‘*bescheidenheid*’ als belangrijkste waarden.

Er zijn meerdere respondenten die wel direct uit hun humanistische levensbeschouwing putten in hun omgang met klimaatverandering, maar dit meer zien als iets dat je vanuit een humanistische kader zelf moet ontwikkelen. Zo voelt één respondent zich gesteund in het ontwikkelen van zijn eigen levenskunst als antwoord op het fenomeen klimaatverandering en stelt: *“Het compleet aanpassen van je consumptiegedrag en het ontwikkelen van een nieuwe levenskunst met veel meer aandacht voor het immateriële waar we het straks over hadden.”* (Respondent D2). Een andere respondent verwijst naar een gebrek aan een overkoepelend kader maar ziet wel voordeel in het reflexieve karakter van het humanisme:

“Dus dat, ik geloof niet dat er, of dat ik daar echt al heel veel handvatten voor heb vanuit het humanisme. Maar wel het feit dat ik me daar nu al mee bezig houdt om het grotere geheel in de gaten te houden. Dan op het moment dat het er echt om spant, dan heb ik daar al over nagedacht. Dus om daar wel over na te denken in ieder geval en dan nu al wat zelfreflectie te doen.” (Respondent D1).

Deze respondent ziet vooral de meerwaarde in het reflexieve karakter van de humanistische levensbeschouwing maar koppelt dit niet direct inhoudelijk aan het humanisme als levensbeschouwing. Anderen respondenten maken eenzelfde argument, maar zien dit juist als een fundamenteel onderdeel van het humanisme. Zo stelt een respondent:

“Het humanisme is eigenlijk een verzamelnaam voor een soort ontwikkeling die nu aan de gang is zou ik zeggen. Binnen dat humanisme zoek ik dan dus wat mij kan inspireren en oriënteren om op die vraag van klimaatverandering en biodiversiteit enzovoorts om daar wel een antwoord op te vinden. Ik ben dus meer in discussie met het humanisme” (Respondent D5)

Deze respondenten ervaren het humanisme daarmee meer als kader om zich toe te verhouden in plaats van te zoeken naar kant en klare handvatten. Deze houding wordt bevestigd door een andere respondent die vertelt:

“Nou, voor mij is het humanisme wel ook een levensbeschouwing die je aanzet om vragen te stellen, bewust in het leven te staan, te reflecteren dus dat zit misschien meer in een houding die bij de levensbeschouwing past en ik vind wel dat ik dat aan het doen ben door de klimaatcrisis ook in de ogen te kijken” (Respondent D10).

Deze respondent beschrijft het humanisme als een levensbeschouwing waarbij je geen directe handvatten krijgt, maar juist de tools om zelf antwoorden te vinden. Echter, de meeste respondenten lijken een sterke behoefte te hebben aan meer praktische invullingen van de humanistische waarden die zij belangrijk vinden.

Alle respondenten geven aan dat hun levensbeschouwelijke waarden uiteindelijk doorslaggevend zijn in hoe zij betekenis geven aan het fenomeen klimaatverandering. Daarbij laten zij zien hoe zij in hun leven gaan staan voor deze waarden en hier vorm aan geven. Zo stelt een respondent: *“Dat zijn natuurlijk wel dingen waar je specifieke aandacht aan moet geven. Dat soort dingen probeer ik dan in mijn werk te doen en ik ben ja voorheen ook politiek en activistisch actief geweest, dus daar kwam dat dan ook tot uiting.”* (Respondent D1). Een andere respondent licht toe hoe hij in zijn werk probeert bij te dragen aan een humane samenleving en sociaal morele vooruitgang die voor hem cruciaal zijn bij dit onderwerp: *“Ik denk opkomen voor die humane samenleving die heel erg gaat over dialoog en samenwerking en elkaar ondersteunen in moeilijke momenten. De zorgzame, geëngageerde kant en [...] ook heel erg geloven in het werken en mijn eigen bijdrage leveren aan die sociaal morele ontwikkeling.”* (Respondent D2). Een van de respondenten ziet het uitdragen van deze waarden vooral zien in het uitdragen van een eigen levenskunst om zo mensen te inspireren:

“Ja gewoon steeds je steentje blijven bijdragen en er met mensen over praten. Wat ik eigenlijk nog als het meest betekenisvolle zie in wat ik doe is toch dat ik mensen helemaal niet eens hoeft te vertellen over het klimaat maar als ik gewoon zeg, ik eet veganistisch bijvoorbeeld, dan komen er al zoveel reacties. Op deze manier kom ik al in zoveel gesprekken terecht waarin ik de kans heb om te uit te leggen wat mijn waarden zijn. Mensen willen niet overtuigd worden maar ik geloof wel dat deze gesprekken een zaadjes planten dus dat vind ik

bijna nog het meest waardevolle, om in gesprek te zijn met mensen die iets anders vinden” (Respondent D7).

Deze respondent heeft haar eigen manier gevonden om haar waarden uit te dragen op een manier die zij als waardevol ziet. Vergelijkbare stellingen kwamen bij de andere respondenten voor waarin zij beschreven hoe zij vorm geven aan hun waarden in het dagelijks leven en op deze manier proberen iets bij te dragen aan klimaatverandering. Tenslotte lijkt er ook een behoefte te zijn naar een meer ervaringsgerichte en belichaamde vorm van betekenisgeving. Zo beschrijft een respondent hoe een van de meest waardevolle ervaringen was toen zij met een ritueel meedeed rondom emoties en klimaatverandering, zij stelt: *“Waarbij je naar je gevoel gaat en dat vond ik een heel mooi gedeelte en dan kon je een voorwerp nemen of [bijvoorbeeld] bladeren die stonden voor verdriet of een stok voor woede, dat was een hele krachtige vorm van ervaring, ik merk nu dat het me nog steeds emotioneert.”* (Respondent D4). Dit ervaringsgerichte ritueel, waarbij ook natuurlijke objecten een rol spelen, hielp deze respondent om te voelen wat klimaatverandering met haar doet. Een andere respondent vertelde over een soortgelijke ervaring tijdens zijn jaarlijkse reis naar Zwitserland:

“In Zwitserland in de bergen, op een plek waar je zelf niet geleefd hebt, hè? Daar blijven we dan een hele week en doen we dus s ’ochtends filosoferen en s ’middags en s ’avonds lopen we daar In de natuur. Ik ervaar daarin dat we dus eigenlijk niet de relatie tot het belang van de aarde kunnen ontdekken als je niet ook zelf voortdurend in onmiddellijk contact bent met de aarde” (Respondent D5).

Deze beleving- en ervaring gerichte aanpak heeft voor deze respondenten veel meerwaarde. Dit soort concrete ervaringen worden door sommige respondenten gemist. Zo stelt een respondent:

“Dus dat is dan denk ik het humanisme, dat zit dan toch veel in het erover nadenken en weer in de ratio en erover lezen. En wat mij troost biedt zijn toch de hele belichaamde ervaringen en de momenten echt je gevoel voelen en het ook durven te voelen [...] het Mystieke geeft mij daarin ook wel troost, een soort van het niet weten of het onbekende” (Respondent D6).

Ervaringsgerichte vormen van levensbeschouwing lijken een belangrijke rol te spelen voor een deel van de respondenten en hoe zij omgaan met de door hun ervaren bestaansonzekerheid. Zo vertelt dezelfde respondent hoe zij bij haar stage bij een klimaatviering was:

“Ik vind het wel heel fijn om zo op zondag samen te komen met allemaal mensen en dan samen te zingen en bezig te zijn met bezinning en samen rituelen uit te voeren. Ik denk dan van, ja dit zou eigenlijk het publiek voor het humanistisch verbond zijn, maar het humanistisch verbond is dan nog best wel bang denk ik om echt op die beleving te gaan zitten.” (Respondent D6).

Een aantal respondenten ervaren op dit gebied een gebrek in het humanisme als levensbeschouwing dat ten aanzien van deze behoefte niet altijd de ‘tools’ kan geven die zij verlangen.

5.5 Sub-vraag 5: Hoe beschouwen de respondenten het humanisme als levensbeschouwing in relatie tot klimaatverandering?

Tijdens de interviews gaven respondenten regelmatig aan dat zij het humanisme in bepaalde opzichten niet voldoende vonden acteren ten aanzien van klimaatverandering. Dit resulteert in kritiek op het modern humanisme. Zo bekritiseerden respondenten bepaalde waarden binnen het humanisme die zij te antropocentrisch vinden en zagen zij ook beperkingen tot de humanistische neiging om voornamelijk met rationele verklaringen te komen. Zo stelt een respondent: *“Mijn kritiek zat toen op het humanisme [en] was toen inderdaad van, ik vind ze toch nog wel te veel op de mens zelf gericht en toen had ik echt zoiets van, ja mijzelf helemaal humanist noemen, dat nog niet”* (Respondent D1). Deze humanismekritiek, namelijk dat het humanisme te antropocentrisch is, wordt door verschillende respondenten ervaren, zo stelt een respondent bijvoorbeeld:

“In het humanistisch canon etc. Die zouden we toch eigenlijk met die bredere blik moeten bekijken of herontdekken, ik zie wel dat dat aan de gang is, want het is natuurlijk niet zo dat het in het humanisme nooit over het grotere geheel is gegaan maar ik vind wel dat er in de laatste decennia een accent op de mens is komen te liggen. Nou ja dat eindigt dan in het antropoceen hè?” (Respondent D10).

Een andere respondent stelt dat de focus op ‘de mens centraal’ de plek van de mens als onderdeel van de natuur heeft ondergesneeuwd. Deze respondent stelt:

“Een waarneming van wat humanisme is dat die heel erg de mens natuur relatie buiten sloot. Dat was eigenlijk geen issue, misschien een klein beetje bij sommige, maar toch heel weinig fundamenteel en heel weinig van wat we nu doen is kritiek op het antropocentrisme. We

zouden moeten starten vanuit een ander beeld van de samenhang van mens en natuur, de plek van de mens binnen de natuur en zo dus op een heel brede manier zeggen, we moeten naar een heel ander soort overkoepelend raamwerk van humanisme” (Respondent D5).

Dezelfde respondent beargumenteert dat dit niet persé de wortels van het humanisme zijn en ziet juist in de nog veel eerdere geschiedenis dat er een besef is van de mens als onderdeel van een groter geheel:

“Het moderne humanisme en als je daarin teruggaat naar de STOA, dus de klassieke filosofie, die kent een hele lange traditie van de derde eeuw voor Christus tot de derde eeuw na Christus, dat is 600 jaar. Dat is toch nog langer dan de moderniteit [...] daar was een dominante stroming waarbij het uitgaande van de kosmos eigenlijk vanzelfsprekend was. Waarbij de mens vanzelfsprekend als onderdeel van de grotere kosmos of het universum of de natuur werd gezien.” (Respondent D5).

Voor deze respondent is het moderne humanisme daarmee afgedreven van oudere wortels waarin het zich op de mens als onderdeel van het grotere geheel verloren is gegaan. Naast deze argumenten dat het modern humanisme te antropocentrisch is geworden, zijn er ook respondenten die specifieke waarden van het moderne humanisme in twijfel trekken. Zo stelt een respondent dat vrijheid volgens hem een te centrale plek heeft gekregen en dat vrijheid verkeerd wordt geïnterpreteerd:

“De vrijheid, bemoei je niet met mij, hé, negatief afgegrensd. Deze interpretatie van vrijheid is natuurlijk nooit hoe het is bedoeld. Bij Van Praag gaat het over emancipatie en hij had het over vrijheid en verantwoordelijkheid die elkaar aanvullen en die bij elkaar horen. Dus Het is niet alleen dat we dus wat nieuwe waarden mogen ontwikkelen en onze moeten herbezinnen, maar we moeten ook veel meer letten op, hoe zijn die waarden ooit bedoeld en of het niet uit de hand is gelopen sinds de jaren 80?” (Respondent D2). Een andere respondent noemt eenzelfde kritiek rondom de interpretatie van de waarde van vrijheid en stelt: *“Bijvoorbeeld het standpunt van het humanisme is dat vrijheid en autonomie van mensen de kern van het verhaal zijn, ook over klimaat en duurzaamheid. Maar de basis is niet vrijheid, maar juist de relatie tot andere levende wezens en hoe die je eigen leven beïnvloeden. Vrijheid zou je dus dan anders moeten duiden, als het serieus nemen van die afhankelijkheden en interdependentie.”*

Een andere respondent beargumenteert een soortgelijke herinterpretatie van de moderne humanistische waarden en stelt: *“Dat is ook wat we belangrijk vinden ofzo maar juist denk ik,*

doordat het humanisme nu moet kijken naar de verhalen waarin we lang geloofd hebben als afhankelijkheid en autonomie, die bijten eigenlijk een soort van in zijn eigen staart.”

(Respondent D6). Een van de respondenten beargumenteert dat waarden als zelfontwikkeling en zelfontplooiing in de moderne samenleving te ver gaan. Zo stelt hij: *“Ja en homo florens is allemaal leuk, maarja kijk er is heel veel van dat floreren wat ten koste kan gaan van natuurlijke bronnen die daarvoor moeten worden gebruikt.”* (Respondent D3). Deze respondenten ervaren een bepaalde wrijving tussen de meer traditionele humanistische waarden en het thema klimaatverandering en duurzaamheid.

Hiertegenover staat echter dat een groot aantal van de respondenten een verschuiving opmerken binnen het humanisme. Zo stelt een respondent bijvoorbeeld:

“Ja, weet je, ik denk dat we belangrijke stappen hebben gezet, internationaal en ook nationaal als humanistische beweging. Doordat we dit vraagstuk van klimaatverandering ook echt eigen aan het maken zijn ... Dat het ook binnen de humanistische beweging, nationaal en internationaal nu echt een topic is geworden in de afgelopen jaren, want dat was het daarvoor echt niet.” (Respondent D1).

Volgens deze respondent is er dus een werkelijke verschuiving gaande. Een andere respondent voegt hier aan toe hoe hij ook zelf betrokken is geweest bij het ‘eigen maken’ van deze thema’s binnen het Humanistisch Verbond: *“Wij zijn de laatste jaren erg bezig met het onderwerp klimaat en eco-humanisme, sinds een jaar of 4/5. Ik was bijvoorbeeld degene die een resolutie heeft opgesteld voor de ledenvergadering in 2017, waarbij we het onderwerp echt op de kaart hebben gezet.”* (Respondent D2).

Echter voegt hij hier aan toe dat ondanks dat dit thema nu meer aandacht krijgt, het volgens hem voor veel humanisten nog geen dagelijkse praktijk is: *“het is weer terug op de agenda sinds kort, hè? Met dat begrip eco-humanisme, maar in het dagelijks denken van veel humanisten zit het nog niet en zeker niet in het dagelijks handelen.”* (Respondent D2). Een andere respondent beaamt dit en vertelt hoe zij zichzelf steeds actiever probeert te verhouden tot een nieuw begrip als eco-humanisme: *“Ja dus die houding wel. Ik vind het interessant dat binnen het humanisme natuurlijk eco -humanisme nu steeds meer bezig is, en daar ben ik me ook toe aan het verhouden.”* (Respondent D10).

Daarnaast stelt een andere respondent dat hij opmerkt dat er ook op het gebied van het antropocentrisme humanisten zijn die proberen om humanistische waarden op dat gebied op te rekken. Zo vertelt hij:

“Daarbij zijn er nu ook humanisten die dus aan weg aan het timmeren zijn om die grens voor waardigheid en zorg op te rekken naar niet alleen mensen maar ook dieren en de planeet als zodanig. Initiatieven om bijvoorbeeld een rivier rechten toe te kennen ja, dat is eigenlijk het oprekken van het humanisme en dat antropocentrisme.” (Respondent D3)

Er wordt dus daadwerkelijk een verschuiving in het humanisme ervaren, al is dit voor de meeste respondenten nog wel een relatief late of langzame verschuiving gezien de ervaren urgentie van het probleem.

6. Humanisme, bestaansonzekerheid en klimaatverandering

In dit hoofdstuk volgt een analyse van de resultaten in relatie tot het conceptueel kader van dit onderzoek. Hierbij zal er antwoord worden gegeven op de hoofdvraag:

“Hoe geven humanisten betekenis aan het leven in reactie op toenemende bestaansonzekerheid als gevolg van klimaatverandering en welke rol speelt hun humanistische levensbeschouwing daarin”

Binnen dit kwalitatief onderzoek is er onderzoek gedaan naar de betekenisgeving van humanisten ten aanzien van bestaansonzekerheid door toedoen van klimaatverandering. Uit de resultaten van het empirisch onderzoek bleek dat de ingang die de respondenten hadden tot hun humanistische levensbeschouwing bepalend was voor de invulling. Zo hebben we gezien hoe een aantal respondenten nog relatief nieuw waren binnen het humanisme en hierin niet noodzakelijk een discrepantie ervaarden tussen het modern humanisme en klimaatverandering als thema. De verschillen tussen de respondenten leidden tot diverse invullingen van het humanisme in hun dagelijks leven, gebaseerd op de waarden die de respondenten beschrijven. Zo bleken de respondenten die al langer betrokken zijn bij het humanisme ook meer traditionele humanistische waarden belangrijk te vinden of deze waarden als kader te gebruiken om zich tegen af te zetten, aansluitend bij Derkx (2009) die aangeeft dat: “levensbeschouwing altijd plaats-, tijd-, cultuur- en uiteindelijk zelfs persoonsgebonden mensenwerk is” en “alle mensen horen elkaar als gelijken te zien en te behandelen, aan alle mensen komt menselijke waardigheid toe” de twee basisvoorwaarden zijn om van humanisme te spreken (Derkx, 2009, p.3). Deze basisvoorwaarden kwamen bij de meer ervaren humanisten dan ook steeds ter sprake terwijl deze bij de respondenten die relatief nieuw waren binnen het humanisme niet een belangrijk uitgangspunt vormden. De respondenten die nog relatief nieuw zijn bij het humanisme, lijken hierin het humanisme vanuit een meer open houding te benaderen en benoemen vaker waarden die zij zelf al eerder belangrijk vonden en koppelen deze nu actief aan het humanisme. Deze respondenten achten het juist logisch dat wanneer de “*mens centraal*” staat ook het klimaat centraal zou moeten staan. Hierbij was er een respondent die direct de mens centraal gelijk stelde aan “milieu centraal” (Respondent D8). Daarnaast benoemden zij waarden zoals duurzaamheid en ecologie wanneer zij spraken over humanisme dat meer overeenkomt met een eco-humanistische stroming dan de traditionele humanistische waarden. Anderzijds was er een deel van de respondenten dat al langer betrokken was bij het humanisme en die hierin juist

actief het eco-humanisme als stroming zijn gaan steunen als tegenwicht van het traditioneel humanisme, om zo invulling te geven aan thema's als duurzaamheid. Dit opnieuw doordenken van humanistische waarden is iets dat Suransky et al. (2023) eveneens benoemen in hun betoog over eco-humanisme. Zo stellen Suransky et al. (2023) "Wat betekenen waarden als zelfbeschikking en autonomie nog in tijden van een klimaatcrisis? Kunnen deze traditionele humanistische waarden ons nog wel helpen om ons handelen anders vorm te gaan geven of moeten we vanuit andere waarden ons humanisme vormgeven?" (Suransky et al, 2023, .9). Dit zijn hiermee dus gedachten die overeenkomen met het eco-humanisme. Het verschil zat er in dat de relatief nieuwe humanisten deze waarden al direct aannamen binnen het traditioneel humanisme, terwijl de meer ervaren humanisten deze nieuwe waarden verbinden aan eco-humanisme en daarbij de noodzaak zagen voor herinterpretatie van klassieke humanistische waarden zoals autonomie en zelfontplooiing. Naast deze verschillende ingangen tot humanisme en interpretaties van verschillende waarden die daarbij komen, was het opvallend dat vrijwel alle respondenten een manier zochten om hun humanistische waarden praktisch vorm te geven in hun handelen en dagelijks leven. De waarden die hierbij voornamelijk benoemd werden hadden veelal te maken met duurzaam leven. Zo was er onder de respondenten niemand die niet bekend was met het fenomeen klimaatverandering of de urgentie daar van onderschat aan de hand van de meest recente rapportages door het IPCC uit 2023¹⁸. Verder was het ook op dit punt opvallend dat op het gebied van klimaatverandering het voornaamste verschil bleek te bestaan tussen de jongere respondenten en de relatief oudere respondenten. Waar de oudere respondenten namelijk allemaal een bepaald kantelmoment konden herinneren waar zij zich bewust werden van het fenomeen klimaatverandering, bleek dit bij de jongere respondenten niet het geval omdat het voor hun altijd al een *'feit'* is geweest. Verder was het besef van het fenomeen mens-gedreven klimaatverandering voor sommigen moeilijker te dragen dan voor anderen. Een groot aantal respondenten beschreef last te hebben gehad van klimaatdepressie, klimaatangst of burn-out klachten gerelateerd aan klimaatverandering. Reser (2011) stelt dat een dergelijke aanpassing aan een fenomeen als klimaatverandering in de afgelopen jaren een steeds belangrijker onderwerp is geworden, mede door toedoen van hoe het in de media regelmatig wordt beschreven in de richting van een dreigende Apocalyps (p.3). Dit vraagt een zekere levenshouding om hier op een goede manier betekenis aan te geven en niet te bezwijken

¹⁸ Verkregen uit: <https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/summary-for-policymakers> Laatst geraadpleegd op: 01-02-2024

onder stress en onzekerheid die het fenomeen klimaatverandering met zich mee brengt. Dit resulteerde bij sommige respondenten in stressreacties zoals een respondent die zich tijdelijk depressief voelde en een andere respondent die er in combinatie met andere factoren een burn-out aan overhield. Anderzijds was er ook een groot aantal respondenten die desondanks de urgentie van klimaatverandering toch positief naar de toekomst keken. Zo was er een respondent die hoop putte uit hoe snel de klimaatbeweging is gegroeid in de afgelopen jaren en een andere respondent die juist zelf binnen klimaatbewegingen saamhorigheid en hoop ervaart. Daarnaast was er bij het merendeel van de respondenten sprake van een geloof in de mens en waren er een aantal respondenten die inmiddels juist zelf veel actie voerde. Zo was een groot deel inmiddels betrokken bij activiteiten van activistische organisatie zoals Extinction Rebellion. Daarnaast had een groot deel ook hun werklevens omgegooid om daarin meer gehoor te geven aan hun humanistische waarden rondom klimaatverandering om hier op deze manier betekenis aan te geven. Desondanks deze invulling ervaarde een groot deel van de respondenten in meer of mindere mate een vorm van bestaansonzekerheid door toedoen van klimaatverandering. Zo beschreven een aantal respondenten hoe zij zich zorgen maken over mogelijke schaarste in de nabije toekomst en hoe zij zullen reageren op een dergelijke verandering. Zo vraagt een groot deel van de respondenten zich af of zij dan nog wel hun waarden kunnen handhaven. Een van de respondenten maakt zich expliciet zorgen over de indirecte gevolgen van klimaatverandering zoals massale migratiestromen door de gevolgen van klimaatverandering in het buitenland. Deze respondent is bang voor de mogelijke gevolgen voor de sociale orde van een dergelijke migratiestroom. Podesta en Ogden (2008) stellen hierover:

“The impact of climate-induced migration will be most pronounced in the developing world. Migration will widen the wealth gap between and within many of these countries. It will deprive developing countries of sorely needed economic and intellectual capital as the business and educated elite who have the means to emigrate abroad do so in greater numbers than ever.” (Podesta & Ogden, 2008, p.117).

Deze nieuwe vormen van bestaansonzekerheid zijn hiermee dus allerminst irreëel. Een groot verschil echter met klassieke vormen van bestaansonzekerheid, is dat deze nieuwe vormen grotendeels gefundeerd zijn op extrapolaties van een potentiële toekomst. Dit maakt actief keuzes maken lastiger en de existentiële onzekerheid neemt hier door toe, aldus Boutellier (2016). Daarnaast maken veel respondenten zich expliciet zorgen over hun woonsituatie zoals een respondent die zich af vraagt of ze nog wel moet investeren in het huis waar ze woont of

een andere respondent die al nadenkt over mogelijke andere landen om naartoe te verhuizen. Vergelijkbaar met de angst rondom migratiestromen en de mogelijke sociale wanorde die dat tot gevolg heeft, zijn dit geen irreële angsten aldus Podesta & Ogden (2008). Verder maken respondenten zich op basis van vergelijkbare angsten zorgen over het krijgen van kinderen of in het geval dat ze al kinderen hebben, of ze dan nu nog steeds dezelfde keuze hadden gemaakt om kinderen te krijgen. Het overkoepelende thema is hier dat klimaatverandering sterke existentiële vragen oproept rondom de toekomst. Zo stellen een aantal respondenten vragen zoals: “*kan ik nog wel vooruit plannen?*” (Respondent D6). Ook zijn er twee respondenten die zich afvragen of ze er niet beter aan doen om te plannen voor de gevolgen van klimaatverandering in plaats van proberen het te voorkomen. Dit komt overeen met de verschuiving in ons begrip van bestaansonzekerheid die Boutellier (2016) beschrijft wanneer hij stelt dat de focus van de materiele dimensie aan het verschuiven is naar een meer existentiële dimensie. Boutellier (2016) stelt dat angst hierbij het grootste thema is geworden (p.31). Dit is ook iets wat we terug zien bij de respondenten. De angsten rondom wonen, kinderwens en mogelijke gevolgen voor de sociale orde zijn gebaseerd op iets waarvan de uitkomst nog zeer onzeker is. Verder is het belangrijk te noemen dat hoewel alle respondenten zich werkelijk druk maken over de toekomst, zij zich niet allemaal zorgen maken over zichzelf. Een aantal respondenten maakt zich vanuit hun humanistische waarden expliciet zorgen over mensen die nu al te maken hebben met de gevolgen van klimaatverandering en de bestaansonzekerheid van deze mensen. Dit gaat daarnaast gepaard met zorgen over het kunnen handhaven van hun humanistische waarden in deze potentiële toekomst.

Dit brengt ons bij de vraag hoe de respondenten vervolgens met deze bestaansonzekerheid om gaan in hun dagelijks leven vanuit hun humanistische levensbeschouwing. Latour (2011) stelt dat op het gebied van omgaan met klimaatverandering de grootste uitdaging ligt in het overbruggen van het gigantische probleem dat klimaatverandering is naar het dagelijks leven dat in verhouding zo klein is (p.2). Dit is dan ook iets dat de respondenten aangeven wanneer zij de koppeling proberen te maken tussen hun humanistische levensbeschouwing en klimaatverandering. Zo geeft een groot deel van de respondenten aan praktische handvatten te missen vanuit het humanisme, het voelt niet ‘*concreet*’ of ze geven aan meer te hebben aan andere bronnen zoals Joanna Macy die meer put uit boeddhistische praktijken en vanuit deze achtergrond haar concept van actieve hoop beschrijft. Dit is iets wat meerdere respondenten beschrijven en zo put een

andere respondent hierbij juist uit zijn christelijke opvoeding waarbij gematigdheid en soberheid centraal staat. Dit zijn waarden die voor hem in de omgang met klimaatverandering heel toepasbaar zijn in tegenstelling tot sommige humanistische waarden als autonomie. Latour (2020) gebruikt in zijn filosofie daarom de concepten 'Gaia' en de 'Kritieke zone' als methode om onze afhankelijkheidsrelatie met de natuur verder aan te tonen. Op deze manier probeert Latour (2011) een brug te slaan tussen het dagelijks leven en klimaatverandering (p.3). Kernachtig aan het idee van Latour (2020) is hierbij dat we ons als individuen moeten realiseren dat we onderdeel zijn van een groter geheel waar zij zelf actief een rol in spelen. Dit vraagt een verandering in waarden en enkele respondenten zijn hier al actief mee bezig. Zo stelt een van de respondenten dat zij juist actief afstand heeft gedaan van de waarden vrijheid en autonomie omdat zij deze als eenzaam heeft ervaren en nu juist uit gaat van relationaliteit en verbinding in het kader van klimaatverandering. Deze respondent voegt hieraan toe dat het hanteren van deze waarden haar een groter gevoel van controle hebben gegeven. Het humanisme wordt hierbij echter door een groot deel van de respondenten als te intellectueel ervaren met te weinig praktische invulling of concrete sturing om deze overbrugging te maken die Latour (2011) beschrijft. Deze invulling vanuit het humanisme wordt daarom door een aantal respondenten als onvoldoende ervaren wanneer het gaat over de omgang met de ervaren bestaansonzekerheid. Vanuit de geschiedenis van het humanisme is deze focus op intellectualiteit echter goed te plaatsen. Zo stelt Derkx (2009) dat het humanisme ten tijde van de Verlichting is ontstaan als expliciet tegenwicht tegenover de kerk en de dominante ideeën die daarvan uit gingen. In deze werden de kerk, de bijbel en traditie gezien als "toetssteen voor de waarheid". Het humanisme heeft hier de menselijke rede en ervaring met wetenschap als basis tegenover geplaatst (p.2-3). Het humanisme heeft hierin sterke wortels in het menselijk intellect centraal stellen en ervaring of spiritueel gerichte methoden worden nog steeds vaak geassocieerd met religie. Verder haak dit ook in op het gebrek aan praktische invulling. Zo geeft het humanisme als levensbeschouwing de voorkeur aan de menselijke rede en motiveren van mensen om zelf antwoorden te vinden. Zo stelt Derkx (2015) dat het humanisme een betekenis kader biedt die een richting aangeeft maar de concrete invulling van dit kader is voor een groot deel aan de humanist zelf (p.426). Hierbij zijn er verscheidenen stromingen binnen het humanisme maar de invulling van het humanisme als basis is niet strikt ingevuld in tegenstelling tot andere levensbeschouwingen. Het humanisme als levensbeschouwing kent dus een lange geschiedenis van mensen zelf aan het denken zetten en hun eigen antwoorden laten vinden. Deze eigen zoektocht naar

antwoorden wordt door sommige respondenten rondom een thema als klimaatverandering echter als te open en soms zelfs als eenzaam ervaren.

Hoewel niet alle respondenten dit gebrek aan sturing delen bleek wel dat alle respondenten op een praktisch manier vorm geven aan hun humanistische waarden rondom klimaatverandering en de ervaren bestaansonzekerheid. Zo dragen zij bij aan lokale initiatieven, bijeenkomsten en activisme. Zo hebben we gezien dat respondenten mee doen met opruimacties en bijdragen aan klimaat waken. Wat hierbij opvalt is dat meerdere respondenten aangeven dat het hier niet in de activiteit zit maar juist de verbinding die zij aan gaan met de andere mensen op deze plekken dat zij als helpend ervaren in de omgang met potentiële angst en onzekerheid rondom klimaatverandering. Latour (2011) stelt dat de koppeling van het begrip klimaatverandering richting de lokale leefwereld één van de grootste uitdagingen is van het klimaatprobleem (p.2). In dat opzicht zou je kunnen stellen dat de humanistische levensbeschouwing op dat gebied genoeg steun biedt voor de respondenten om daarin hun weg te vinden. Een laatste punt dat hier verder op aansluit was de behoefte van een groot deel van de respondenten aan meer ervaring gerichte activiteiten rondom hun levensbeschouwing in relatie tot de ervaren bestaansonzekerheid. Zo geven meerdere respondenten aan dat op de momenten dat zij in de natuur waren of deelnamen aan een ritueel gericht op klimaatverandering zij pas echt deze connectie konden ervaren tussen zichzelf en het klimaatprobleem. Het humanisme als levensbeschouwing werd hierin opnieuw ervaren als te intellectueel en te veel in het hoofd waarbij een emotionele en belichaamde dimensie ontbrak. Wanneer we dit vergelijken met het begrip van Smart (1996) en de dimensies die hij rondom religie beschrijft zou je kunnen stellen dat op het gebied van de emotionele en rituele dimensie het humanisme voor deze respondenten tekort schiet (p.10-11).

Vanuit de ervaren tekortkomingen binnen het humanisme ontstond er tijdens bijna alle interviews een gesprek wat ging over de relatie van het humanisme tot klimaatverandering en welke rol hierin eigenlijk weg gelegd zou zijn voor het humanisme. Dit kwam ter sprake omdat het merendeel van de respondenten van mening waren dat het humanisme op dit gebied te laat heeft ingehaakt op dit thema wat al lange tijd erg actueel is. Zo is het HV dossier eco-humanisme bijvoorbeeld pas uitgekomen in 2023 en hoewel dit een stap in de goede richting is waren veel respondenten van mening dat er al veel eerder ingespeeld had kunnen worden door het humanisme op klimaatverandering. Zo is er ook een respondent die daarbij beschrijft hoe hij was uitgenodigd om te spreken over hoe humanisten

denken over klimaatverandering en hier nog nooit over had gedacht. Deze respondent heeft daarna een nieuwe draai aan zijn humanisme gegeven maar deze gebeurtenis lijkt typerend voor de afwachtende houding die de respondenten opmerken bij het humanisme rondom klimaatverandering. Zo stelt Derkx (2009) dat wanneer we kijken naar de geschiedenis van het humanisme het argument gemaakt zou kunnen worden dat dit voort komt uit de traditionele waarden van het humanisme die hun grondslag hebben in de verlichting zoals autonomie, zelfontplooiing en een strikt vertrouwen in wetenschappelijke kennis als basis (p.3). Deze waarden in samenspel met de sterke nadruk op vrijheid en individualisering van het moderne leven leiden volgens de respondenten tot een te grote focus op de mens als individu dat vooral zijn vrijheden, autonomie en ontwikkeling moet kunnen genieten en hierin niet beperkt worden. Hoewel deze waarden volgens Derkx (2009) slechts één deel zijn van drie uitgangspunten waarbij sociabiliteit en gerichtheid op anderen en de gelijkwaardigheid van anderen de twee anderen uitgangspunten zijn, lijkt de nadruk toch voornamelijk op dit eerste uitgangspunt te liggen (p.7). Een aantal respondenten zetten hier tegenover dat het humanisme nog voor de Verlichting diepere wortels heeft in bijvoorbeeld het Griekse stoïcisme waarbij een beeld van de mens als onderdeel van de kosmos fundamenteel was. Dit is daarmee dan ook een punt dat nu opnieuw binnen het eco-humanisme benadrukt wordt door bijvoorbeeld Suransky et al. (2023) die stellen: “in de Moderniteit waarin het verlichtingshumanisme ontstond die het zwaartepunt verschoof van de kosmos naar de mens, en individuele vrijheid en het streven naar onafhankelijkheid funderende principes werden van een antropocentrisch mens- en wereldbeeld” (Suransky et al., 2023, p.10). Zij proberen dan ook een nieuw humanisme neer te zetten die: “een nieuwe sociaal-politieke kosmologie die de mondiale verwevenheid van de mensen met elkaar en met de levende aarde als vertrekpunt neemt” (Suransky et al., 2023, p.10). Dit is een nieuwe invulling van het humanisme als levensbeschouwing die door de respondenten wordt benadrukt als wenselijk en noodzakelijk. Sommigen gaan zelfs zo ver om dit te beschouwen als noodzakelijk verandering voor het voortbestaan van het Humanisme.

Wanneer we vanuit het voorgaande terugblikken op de vraag:

“Hoe geven humanisten betekenis aan het leven in reactie op toenemende bestaansonzekerheid als gevolg van klimaatverandering en welke rol speelt hun humanistische levensbeschouwing daarin”

Kunnen we stellen dat de omgang met bestaansonzekerheid en de invulling van het humanisme als levensbeschouwing complex is door het gebrek aan concrete antwoorden vanuit het humanisme dat sommige respondenten ervaren. Daarnaast hebben sommige respondenten moeite met de wortels van het traditioneel humanisme wat nog steeds erg gericht is op het intellectuele vlak. Voor een deel van de respondenten is het humanisme hierdoor weinig concreet of niet vervullend op het gebied van zingeving. Zo ervaren zij bijvoorbeeld meer steun uit andere levensbeschouwingen of bronnen die meer ervaringsgerichte handvatten bieden, zoals meditatie of bepaalde rituelen. Wel is het opvallend dat alle respondenten binnen de humanistische levensbeschouwing een sterke nadruk op reflectie ervaren en zich op basis hiervan in staat gesteld voelen om zo eigen antwoorden te vinden. Als we Derkx (2009) volgen komt dit sterk overeen met de insteek van het humanisme als levensbeschouwing dat een waardenkader vormt waarbinnen veel ruimte is zelf invulling te geven aan de waarden die hierin de grondslag vormen zoals gelijkwaardigheid, autonomie, vrijheid en zelfontplooiing (p.3). Hierbij bleek dat de groep van meer ervaren humanisten hierin vaker een poging tot herinterpretatie deden van deze waarden, terwijl de relatief nieuwe humanisten hier geen discrepanties ervaren of de waarden juist in zijn geheel afwezen. Echter werd de nadruk van het moderne humanisme op autonomie en individuele vrijheid hierbij door vrijwel alle respondenten gezien problematisch wanneer het een fenomeen als klimaatverandering betreft en de daarbij komende bestaansonzekerheid. Ondanks deze kritiek putten respondenten veel hoop en positiviteit uit nieuwe stromingen binnen het humanisme zoals eco-humanisme en de praktische invulling van hun humanistische waarden die zij daarbij op duurzaamheid richten. Daarbij bleek dat alle respondenten op hun eigen manier invulling geven aan deze waarden binnen het werk, studie, klimaatactivisme of lokale acties in de directe leefomgeving wat door Latour (2011) wordt bevestigd als de moeilijkste maar ook belangrijkste stap. Het overkoepelende thema was hier een praktische aanpak waarbij de eigen interpretatie van de humanistische waarden centraal stond.

7. Discussie en suggesties voor vervolgonderzoek

Deze thesis biedt een inkijk in hoe een aantal humanisten omgaan met de thema's klimaatverandering, bestaansonzekerheid en zingeving. Uit dit onderzoek blijkt dat humanisme wel degelijk gerelateerd is aan zingevende thema's rondom de mens in relatie tot de natuur en het klimaat. Dit onderzoek signaleert ook dat thema's zoals duurzaamheid en klimaatverandering belangrijke thema's kunnen zijn voor zowel humanistische onderzoekers als in het humanistisch onderwijs. Dit onderzoek laat zien dat deze thema's, hoewel deze nog verder ontwikkeld moeten worden, toch goed aansluiten bij klassieke humanistische thema's, mede gevoed door de urgentie en de humanitaire implicaties van deze thema's. Bijvoorbeeld thema's zoals 'de mens als onderdeel van de kosmos' en 'betekenisgeving en zingeving wanneer het aankomt op een onderwerp als klimaatverandering' die door de respondenten beschreven worden, zijn zeer belangrijk in de humanistische tradities. Echter, wordt binnen het humanisme nog te weinig de verbinding gelegd tussen humanistische tradities, humanistische waarden en klimaatverandering. Dit onderzoek heeft laten zien dat de gevolgen van klimaatverandering wel degelijk implicaties hebben voor de waarden die bij humanistisch en in het humanisme centraal staan en de potentiële bestaansonzekerheid die hiervan het gevolg kan zijn.

Dit onderzoek beoogde explorerend te zijn en de resultaten geven meer inzicht in de beleving van humanisten en hun zoektocht naar betekenisgeving rondom het thema klimaatverandering, echter roept dit onderzoek ook vragen op. Bijvoorbeeld: zijn de thema's die binnen dit onderzoek zijn gevonden ook van toepassing op andere humanisten of humanistische groepen of is dit specifiek voor de humanisten die binnen dit onderzoek benaderd zijn die veelal verwant waren aan het humanistisch verbond en de Universiteit voor Humanistisch? Om dit verder te onderzoeken zou vervolgonderzoek moeten plaatsvinden.

Daarnaast zijn er een aantal beperkingen aangaande deze studie. Het was praktisch niet altijd mogelijk om de interviews fysiek af te nemen wat bij sommige respondenten voor de nodige technische problemen heeft gezorgd. De onderzoeker veronderstelt dat dit enigszins ten koste is gegaan van de kwaliteit en diepgang van sommige interviews. Daarnaast is de onderzoeker zelf onderdeel van de groep die hij onderzocht en zodoende een aantal de respondenten kent uit zijn directe kring. Er is gepoogd om zoveel mogelijk nieuwe contacten te leggen, maar omdat de wereld van het Nederlands humanisme relatief klein is

bleek dit maar gedeeltelijk mogelijk. Binnen de tijdspanne die voor het master-onderzoek staat en persoonlijke omstandigheden van de onderzoeker bleek dat er op dit punt genoeg genomen moest worden met een aantal respondenten die de onderzoeker zelf al kende. Desalniettemin is er een spreiding op basis van leeftijd, achtergrond en geslacht bereikt. Aansluitend op het vorige punt heeft een onderwerp als klimaatverandering per definitie een hogere respons bij mensen die zich intrinsiek verbonden voelen met het onderwerp. Dit had als gevolg dat de respondenten voornamelijk humanisten waren die al eerder betrokken zijn geweest bij dit thema en daarnaast betrokken zijn bij verschillende programma's over dit onderwerp binnen het Humanistisch Verbond of de universiteit voor Humanistiek. Dit gegeven heeft waarschijnlijk geleid tot soms overeenkomstige visies van de respondenten. De respondenten waren bijvoorbeeld goed bekend met thema's zoals klimaatverandering en eco-humanisme in relatie tot zingeving. Op basis van dit gegeven is het lastig om humanisme kritiek van de respondenten inhoudelijk te interpreteren. Hoewel dit bij de interviews heel helder uit de verf kwam, zijn hun visies waarschijnlijk beïnvloed door een gelijke bronnen van het humanisme in relatie tot Eco-humanisme. Dit roept de vraag op hoe humanisten buiten het kader van het Humanistisch Verbond en de universiteit voor Humanistiek antwoord zouden hebben gegeven op vragen omtrent bestaansonzekerheid door toedoen van klimaatverandering.

Verder is de onderzoeker zelf altijd een fundamenteel onderdeel van het onderzoek wanneer er kwalitatief onderzoek wordt gedaan. Dit roept de vraag op hoe zijn eigen normatieve kader dit onderzoek gevormd heeft. De onderzoeker is zelf bijvoorbeeld erg bevlogen over de thema's klimaatverandering, bestaansonzekerheid en zingeving. Dit maakte enerzijds de interviews rijker, maar kan er ook voor hebben gezorgd dat er enige bias ontstond. Zo zijn er tijdens de interviews ook thema's besproken die niet eerder op de interview guide genoemd waren maar vanuit persoonlijke interesse toch zijn bevraagd. Verder is de onderzoeker als master student nog steeds relatief onervaren met interviewen wat er voor heeft gezorgd dat enkele thema's verder hadden kunnen worden uitgediept zoals het thema omtrent waarden die voor de humanisten doorslaggevend waren in hun betekenisgeving.

Echter bieden deze vragen naar bestaansonzekerheid door toedoen van klimaatverandering of de ervaringsgerichte dimensies binnen het humanisme wel de mogelijkheid voor meerdere vervolgonderzoeken. Zo zou er een onderzoek kunnen worden opgezet met een groter sample waarbij meerdere humanistische groepen vergeleken zouden kunnen worden. Met een dergelijk vervolg onderzoek zou de relatie tussen humanisme, bestaansonzekerheid en

klimaatverandering verder kunnen worden uitgediept. Daarnaast zou er een mogelijk onderzoek kunnen worden gedaan naar het verlangen van een meer spiritueel en ervaringsgericht humanisme wat als thema binnen dit onderzoek enkele keren terug keerde maar waar binnen de scope van het huidige onderzoek geen ruimte voor was.

Literatuur

- Adger, W. N., Barnett, J., Chapin, F. S., III, & Ellemor, H. (2011). This Must Be the Place: Underrepresentation of Identity and Meaning in Climate Change Decision-Making. *Global Environmental Politics, 11*(2), 1–25.
- Alma, H. & Anbeek, C. (2013). Worldviewing competence for narrative interreligious dialogue: A humanist contribution to spiritual care. In: *Multifaith Views in Spiritual Care*. D.S. Schipani, Ed. Ontario: Pandora Press, pp. 131-149.
- Baalen, Carla van (1998) Humanisten tussen doorbraak en verzuiling. Over de oprichting van het Humanistisch Verbond (1946). In: Peter Derkx e.a. *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960*. Hilversum: Verloren. ISBN 90-6550-589-X
- Boeije, H. R. (2014). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*.
- Bolt, L. L. E., Verweij, M. F., & Delden, J. J. M. (2003). *Ethiek in praktijk*. Uitgeverij Van Gorcum.
- Boutellier, H. (2016). *Actuele bestaansonzekerheid*. In: Sociale (on)zekerheid. de voorziene toekomst. *Amsterdam University Press eBooks*.
<https://doi.org/10.5117/9789462984608>
- Suransky, C, Manschot, H, en Bodegraven, R. (2023). Op weg naar Ecohumanisme (*Towards Ecohumanism*). In: Rasit Bal, Bikram Lalbahadoersing en Carolina Suransky (Red.)
- Copson, A., & Grayling, A. C. (2015). *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*. John Wiley & Sons.
- Derkx, P. H. J. M. (2009). Humanisme als moderne levensbeschouwing.
- Derkx, P. (2015) The Future of Humanism in: Copson, A. and Grayling, A.C. *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*. John Wiley & Sons ltd
- Evers, J. (2015). *Kwalitatief interviewen (2de editie)*. Den Haag, Nederland: Boom Lemma.
- Giardino, J. R., & Houser, C. (2015). Introduction to the critical zone. In *Developments in earth surface processes* (pp. 1–13). <https://doi.org/10.1016/b978-0-444-63369-9.00001-x>
- Latour, Bruno (2011) *Waiting for Gaia* - lecture at the French Institute, London, November 2011 - for the launch of SPEAP (Sciences Program in Arts & Politics)

- Latour, B., Weibel, P., Haraway, D., & Lenton, T. M. (2020). *Critical zones : the science and politics of landing on earth*. <https://ci.nii.ac.jp/ncid/BC03160191>
- Lovelock, J. (2016). *Gaia: A New Look at Life on Earth*. Oxford University Press.
- Majeed, H., & Lee, J. (2017). The impact of climate change on youth depression and mental health. *The Lancet Planetary Health*, 1(3), e94-e95.
- Malhi, Y. (2017). The Concept of the Anthropocene. *Annual Review Of Environment And Resources*, 42(1), 77–104. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-102016-060854>
- Martela, F., & Steger, M. F. (2016). The three meanings of meaning in life: Distinguishing coherence, purpose, and significance. *The Journal of Positive Psychology*, 11(5), 531–545. <https://doi.org/10.1080/17439760.2015.1137623>
- Patton, M. Q. (2014). *Qualitative Research & Evaluation Methods* (4de editie). Thousand Oaks, Canada: SAGE Publications.
- Pihkala, P. (2020). Anxiety and the Ecological Crisis: An Analysis of Eco-Anxiety and Climate Anxiety. *Sustainability*, 12(19), 7836. <https://doi.org/10.3390/su12197836>
- Podesta, J. D., & Ogden, P. (2008). The security implications of climate change. *The Washington Quarterly*, 31(1), 115–138. <https://doi.org/10.1162/wash.2007.31.1.115>
- Van Praag, J. P. (1957). *Modern humanisme*. Humanistisch Verbond.
- Reser, J. P., & Swim, J. K. (2011). Adapting to and coping with the threat and impacts of climate change. *American Psychologist*, 66(4), 277.
- Smart, N. (1996). *Dimensions of the sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*. Univ of California Press.
- Verhoeven, N. (2014). *Wat is onderzoek ?* (5de editie). Den Haag, Nederland: Boom Lemma.
- Werndl, C. (2016). On defining climate and climate change. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 67(2), 337–364. <https://doi.org/10.1093/bjps/axu048>
- Weintrobe, S. (2012). The difficult problem of anxiety in thinking about climate change. In *Engaging with climate change* (pp. 55-77). Routledge.

Bijlagen

Bijlage 1: Interview guide

Interview guide: Humanisme en klimaatverandering

Thema's:

Introductie

IJs breken

- Hoe kom je aan bij dit gesprek? (check-in/uit)
- Goede reist gehad etc.

Humanisme

- Wat is je verbinding met het humanisme?
- Zou je jezelf actief identificeren als humanist?
- Wat is jouw persoonlijke visie op het humanisme en hoe krijgt dit een plek in jouw eigen leven?
- Welke waarden vanuit het humanisme zijn voor jou hierin het belangrijkste?

Klimaatverandering

- Wanneer hoorde je voor het eerst over klimaatverandering?
- Weet je nog welk gevoel je hierbij kreeg?
- Hoe ga je nu om met het fenomeen klimaatverandering?

Bestaansonzekerheid en klimaatverandering

- Maak je je wel eens druk over de toekomst door toedoen van klimaatverandering?
- Vervolg: Waar maak je je dan druk om en waarom (waarom juist niet)?
- Zou je dit kunnen beschrijven als bestaansonzekerheid?

Humanistische levensbeschouwing en klimaatverandering

- Helpt het humanisme als levensbeschouwing jou om hier betekenis aan te geven?
- Welke waarden zijn hierin belangrijk?
- Welke waarden staan hierbij onder druk?

Humanisme en klimaatverandering in de grotere context

- Hoe gaat het humanisme om met klimaatverandering vanuit jouw perspectief?
- Welke rol zou jij voor het humanisme voor je zien in het klimaatprobleem?
- Hoe ziet dit er momenteel uit vanuit jou perspectief?

Einde

- Heb je zelf nog iets wat je graag wilt toevoegen aan het gesprek?
- Heb je voor mij nog vragen?

Bijlage 2: Selectiecriteria respondenten

D1:

- Leeftijdscategorie: 30-40
- Gender: non-binair
- Humanistische achtergrond: Voormalig student master Humanistiek en betrokkene Humanistisch Verbond

D2:

- Leeftijdscategorie: 70-80
- Geslacht: Man
- Humanistische achtergrond: Werkzaam bij het Humanistisch Verbond

D3:

- Leeftijdscategorie: 40-50
- Geslacht: Man
- Humanistische achtergrond: Voormalig student master Humanistiek

D4:

- Leeftijdscategorie: 40-50
- Geslacht: Vrouw
- Humanistische achtergrond: Lid Humanistisch Verbond

D5:

- Leeftijdscategorie: 70-80
- Geslacht: Man
- Humanistische achtergrond: Voormalig docent Universiteit voor Humanistiek

D6:

- Leeftijdscategorie: 20-30
- Geslacht: Vrouw
- Humanistische achtergrond: Voormalig student master Humanistiek en werkende bij het Humanistisch Verbond

D7:

- Leeftijdscategorie: 20-30
- Geslacht: Vrouw
- Humanistische achtergrond: Student bachelor Humanistiek

D8:

- Leeftijdscategorie: 20-30
- Geslacht: Vrouw
- Humanistische achtergrond: Student master Humanistiek

D9:

- Leeftijdscategorie: <20
- Geslacht: Man
- Humanistische achtergrond: Student bachelor Humanistiek

D10:

- Leeftijdscategorie: 30-40
- Geslacht: Vrouw
- Humanistische achtergrond: Docent Universiteit voor Humanistiek en werkende bij het Humanistisch Verbond

Bijlage 3: Code boek

Code	Grounded
○ (Persoonlijke) Levensbeschouwing	167
○ acceptatie	2
○ accepteren	1
○ Actie vs zelfbehoud	7
○ actieve hoop	4
○ afhankelijkheid	1
○ agnostisch	1
○ Al Gore	2
○ anti godsdienstig	5
○ Antropoceen	1
○ antropocentrisch	1
○ antropocentrisme	9
○ Authenticiteit	1
○ autonomie	13
○ bang	1
○ beleving	11
○ belichaamde ervaringen	9
○ berusting	1
○ bescheidenheid	1
○ bestaansonzekerheid	32
○ bestaansrecht	1
○ betekenisgeving	11
○ biodiversiteit	2
○ blinde vlek	1
○ boos	4

○ Collectief	1
○ complexiteit	1
○ Conformereren	2
○ coping	1
○ kosmos	1
○ Culturele norm vs persoonlijke ethiek	2
○ culturele verandering	2
○ cultuurkritiek	1
○ cynisch	10
○ daadkracht	3
○ dankbaarheid	1
○ dialoog	2
○ dogmatisch	2
○ drijfveer	2
○ eco humanisme	32
○ educatie	1
○ eigen ervaring	5
○ Eigenbelang vs groepsbelang	8
○ empathie	1
○ ethiek	14
○ Gaia	2
○ Gebrek aan gedeelde humanistische visie	3
○ gelijkheid	1
○ geloof	1
○ gematigdheid	2
○ gemeenschap	1
○ goede leven	1
○ Homo economicus.	1

○ hoop	5
○ humanisering	2
○ humanisme	71
○ Humanisme kritiek	75
○ humanist	7
○ humanistisch verbond	14
○ humanistische identiteit	9
○ indekken	1
○ individualisme	4
○ inheemse volkeren	3
○ inleveren vs verrijking	6
○ Inspiratiebronnen	8
○ Intellectueel humanisme	7
○ Joanna Macy	4
○ kapitalistisch systeem	1
○ kinderwens	2
○ kleurrijke humanist	1
○ klimaat depressie	4
○ klimaatactivisme	16
○ klimaatangst	31
○ klimaatbeseft	47
○ klimaatrechtvaardigheid	5
○ klimaatstress	13
○ kosmos	1
○ kritisch denken	1
○ kruispunt denken	1
○ levenskunst	2
○ liefde	2

○ Lisa Doeland	1
○ Lokale actie	6
○ maatschappijkritiek	1
○ matigheid	1
○ medeverantwoordelijkheid	1
○ mens centraal	4
○ mens centraal vs klimaat	9
○ mensenrechten	2
○ moderniteit	1
○ morele plicht	1
○ normatieve universiteit	1
○ offers	1
○ openheid	1
○ optimale levensvervulling	1
○ optimistisch	4
○ opvoeding	1
○ persoonlijke bijdrage (klimaatverandering)	20
○ pessimistisch	2
○ politiek	2
○ post humanisme	1
○ pragmatische benadering	3
○ privilege	8
○ protestantse soberheid	1
○ psychologisch	2
○ publieke ruimte	1
○ rationeel	1
○ Rationeel Humanisme	12
○ realiteit	1

○ rechtvaardigheid	8
○ reflecteren	16
○ relationaliteit	9
○ relationeel	1
○ Relationele autonomie	3
○ religiositeit	2
○ rentmeesterschap	1
○ Resonantie	2
○ respect	1
○ rituelen	1
○ roofbouw	1
○ Samen	2
○ schaamte	3
○ spiritualiteit	5
○ Summer school	2
○ tijdsgeest	3
○ toekomstig humanisme	35
○ traditioneel humanisme	5
○ traditionele religie vs humanisme	2
○ transcendentie	3
○ transhumanisme	1
○ troost	1
○ UVH	18
○ verantwoordelijk	1
○ Verantwoordelijkheid	5
○ verbinding	6
○ Verbondenheid	3
○ verdriet	2

○ verdrietig	3
○ verhuizen	1
○ verlichting	1
○ verrijking	1
○ Verschillende opvattingen van Humanisme	4
○ vertrouwen	1
○ vrijblijvend	1
○ vrijheid	10
○ waarden	19
○ Waarden onder druk	13
○ Waarden uitdragen	28
○ werk	2
○ wetenschap	1
○ wonen	9
○ Zelfbeschikkingsrecht	2
○ zelfontplooiing	2
○ zelfontwikkeling	3
○ zingeving	18
○ zorg	1
○ Zorgdragen	1